GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No. 180. Eb.
Book No. 90. 10.

N. L. 38.
MGIPC—S1—19 LNL/62—27-3-63—100,000.

GOVERNMENT OF INDIA

NATIONAL LIBRARY

CALCUTTA

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 nP. will be charged for each day the book is kept beyond a month.

N. L. 44.

MGIPC—S3—8 LNL/63—7-6-63—50,000.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः २१

श्रीमद्भानुदत्तविरचितः

रसरत्नसमुच्चयः ।

बापट इत्यनुसन्धेन गोविन्दशास्त्रिणा लक्ष्मणराव-

शर्मणा संशोधितः ।

द्वितीयः

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्यपत्तनस्थेन

आनन्दाश्रमपुद्रणालये

आयस्तहरिनारायणेन

मुद्रयित्वा

स्वामित्वेन प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

खिस्ताब्दाः १९०५

[illegible]

अथ रसरत्नसमुच्चयस्य भूमिका ।

अथ खलु पूज्ये धराहृदये कर्मभूम्यभिधेऽस्मिन्भरतखण्डे छत्रिणो गच्छन्तीतिन्यायेन सांप्रतं कलिकलुषितान्तःकरणानां नानाविधदुर्व्यसनलोलुपानां वेदोपवेदशास्त्रपुराणादिष्वनादरबद्धचेतसां कपर्दकचुम्बकानां सार्वभौमहाराज्युपदेशताडनविह्वलानां परम्परागतवर्णधर्मोदासीनानां मण्डलाधिपतीनामाश्रयाभावाद्वैद्यशास्त्रपठनपाठनविरलप्रचारेण गुरुपरम्पराखण्डनालेखकप्रमादादिवशाच्चातीवाशुद्धिं गतोऽप्ययं रसरत्नसमुच्चयग्रन्थ एतन्मुद्रणात्प्राग्दुष्प्राप आसीत् । न जानेऽस्य रसग्रन्थस्य प्रचारलुप्ततायाः कियच्छतकानि गतानि पूर्वम् । ग्रन्थोऽयं समीचीनात्रसविद्याकूपात्रसासिद्धमार्गान्क्रमानुगतान्सुव्यवस्थिततयाऽऽदधाति । ग्रन्थस्यास्याऽऽधारभूतानां सप्तविंशतिसंख्याकप्राचीनरसतन्त्रकाराणामन्येषां च रसशास्त्रप्रणेतॄणां नामनिदर्शनमपि निष्कपटधिया ज्ञापयति च ॥

अपिच । येन वृद्धवाग्भटो निर्मितः । येन कलियुगेऽस्मिन्धरणीतले धन्वन्तरेः पुनरवतरणद्योतनार्थमिव तथाऽमृतपूर्णकुम्भाद्भुतशक्तिप्रदर्शनार्थमिव तस्य [वृद्धवाग्भटस्य] प्राणहरणं विना हृदयमपि सजीवं पृथक्कृतं दर्शितं विद्वज्जनेषु । एतद्धृदयं नामाष्टाङ्गहृदयं वाग्भट इति नाम्ना व्यवहियते । यत आत्रेयचरकसुश्रुतसंहितापेक्षया लघीयस्त्वाद्वाचि स्थापयितुं योग्यो भटो ग्रन्थो वैद्यकग्रन्थः । अत एव वाग्भट इत्यष्टाङ्गहृदयस्य नाम सुपपन्नम् । यस्य वाच्येव भटा ग्रन्था विद्यन्ते स्म । नाम । मुखोद्गताः सार्थायुर्वेदशास्त्रग्रन्था यस्य । किंवा वाग्देवतायाः प्राप्ता भटा यस्य । नाम । प्रसन्नसरस्वत्या वरेणेवाधीतशास्त्रार्थो य इत्यर्थः । अनया व्युत्पत्त्या स्वनाम्नः सार्थकता दर्शिता येन । स एव वाग्भटः सर्वशास्त्रार्थकुशलः कर्ताऽस्य रसरत्नसमुच्चयस्य । एतदेव निश्चीयते पूर्वोक्तग्रन्थत्रयपरिशीलनेन । वृद्धवाग्भटेऽपि श्रीमद्वाग्भटाचार्यैः स्वनाम प्रत्यक्षतो नोल्लिखितम् । तद्यथा—सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा । अष्टांङ्गहृदयापरपर्याये लघुवाग्भटे तु ग्रन्थकर्तृनामधामादि किंचिदपि न दृश्यते। तथाऽप्यष्टाङ्गहृदयं श्रीमद्वाग्भटेन रचितमिति सर्वैः परम्परया श्रुतमस्ति । हेमाद्रिरपीत्थमेव वक्ति स्म । तद्यथा—आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीवाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवतां नमस्करोति रागादिरोगानिति ॥ तृतीयग्रन्थेऽस्मिन्रसरत्नसमुच्चयेऽष्टाङ्गसंग्रहवच्छ्रीमद्वाग्भटाचार्यैः स्वनामधेयं प्रत्यक्षतो नोच्चारितम् । तद्यथा—रसरूपरत्नान्युच्चीयन्ते संगृह्यन्ते यत्र [illegible] एतादृशः संग्रहो नाम रसचिकित्सासंग्रहोऽष्टाङ्गसंग्रहवन्नानारसतन्त्राण्यान[illegible]
क्रियते । अत्र स्वनामप्रकाशने किंचिच्चातुर्यं लीनता च दृश्यते ।
तामहपौत्रयोर्वाग्भटयोर्भ्रान्तिर्न जायते । अपि च—स्वनामापे
काञ्चनं मगलमतरम् । अपरं च—वैद्यकुलतिलकोऽन्यः सिंहगु
न श्रूयते । अन्यच्च—कश्चिद्वाग्भटवन्धुर्वैद्यशास्त्रे प्रसिद्ध इति न
गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्जेष्ठाप
पौत्रभ्रमनिरासेन पितृचरणप्रकाशनद्वारा स्वनामाविष्करण

त्रैवोपयुज्यते । किंच—पितामहपितृनाम्नोः स्पष्टकथनेनैवैतत्सिध्यति । तद्यथा-ग्रन्थप्रकटीकरणकाले वाग्भटपितृपितामहौ सुविख्यातावायुर्वेदमहापण्डितौ सर्वविद्याचारसंपन्नौ सुप्रसिद्धिभिषग्वरावास्ताम् । अन्यथा पूर्वजकीर्तनस्वारस्यहानिप्रसङ्गात् । व्यवहारेऽप्येवं नित्यं दृश्यते । यदा कश्चित्सोज्ज्वलकीर्तिर्भवति तदा तत्सुतः कस्त्वमिति पृष्टे सति स्वनामोत्कीर्तनापेक्षया सपद्येतद्वदति अहमुकस्यामुकस्य पुत्रोऽस्मीति । अनेन वाग्भटस्य पितृपितामहावतीव विख्यातावास्तामिति निष्पद्यते । पुनश्च—हस्तलिखितजीर्णपुस्तकानुसारेणेत्थमेव ज्ञायते । तद्यथा—इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चयः संपूर्णः । इत्यनेन परम्परागतलोकसमाख्यया प्रस्तुतग्रन्थस्थस्वनामप्रकटीकरणेन च श्रीमद्वाग्भटाचार्य एवास्य रसरत्नसमुच्चयस्य कर्तेति प्रसक्तिरुत्पद्यते ॥

संग्रहादौ—तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीनित्यादिना सकलवेदोपवेदादीनामुत्पत्तिस्थानभूतं संपूर्णदेवर्षिप्रजापत्यादीनां कर्तारं चतुराननं श्रीब्रह्मदेवं यः प्रणमति स वाग्भटो वैदिकमार्गपूजक आसीदिति व्यक्तमेव । तथाऽनुभूयते च तद्ग्रन्थानुशीलनेन शतशः प्रमाणैः । अत एव बुद्धाय तस्मै नम इत्यस्मिन्निकटवर्तिपद्ये बुद्धाय नाम ज्ञातं सर्वं येन तस्मै प्रजानते त्रिकालज्ञानिने परमपुरुषायेति सरलार्थः ॥

उच्यतेऽत्रेदं प्रसङ्गात्—वृद्धवाग्भटविरचनाकालात्पूर्वं न च बौद्धधर्मप्रवर्तको बुद्धः कीकटेषु प्रसूत आसीदिति वाच्यम् । अन्यथा तद्ग्रन्थोपक्रम इष्टदेवतानमस्कारमङ्गलसमये वेदतत्कर्मणोर्निन्दाकर्तुर्बुद्धस्य नामोच्चारणेन श्रौतस्मार्तकर्मनिष्ठे पुरुषे तदुत्पन्नत्रासानुस्मरणेन बुद्धशब्दप्रयोगदर्शनाभावसंभवात् । विशिष्टशब्दोच्चारणेन विशिष्टानुस्मरणं सहजम् । यथा—द्रौपद्याः पुरतो दुर्योधनशब्दोच्चारणम् । सीतायाः पुरतो रावणशब्दः । नलस्य तु कलेः । तथा बुद्धस्य पश्चाज्जातानां श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठातृणां पुरतः संदिग्धार्थकबुद्धशब्दप्रयोगदर्शनं त्रासोत्पादकम् । इदं तु ग्रन्थोपक्रममङ्गलाचरणे श्रुतिपथानुसारिवाग्भटमुखान्निःसृतम् । तत्त्वागामिकाले भविष्यत्त्रासस्य पूर्वं तदभावादित्यनेन न विरुद्धम् । अतः श्रीमद्वाग्भटाचार्यो बुद्धात्प्राक्समजनीत्यनुमानं सूपपन्नम् । अनुमीयते जैनग्रन्थेभ्यो द्वासप्तत्यधिकनवशततमिते युधिष्ठिरशकवत्सरे बुद्धोऽजनिष्ट ।

न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितमिति वृद्धवाग्भटापरपर्यायाष्टाङ्गसंग्रहस्थप्रतिज्ञया श्रीमद्[illegible] प्रमाणपरतन्त्र आसीदिति ज्ञायते । तत्पारतन्त्र्यं वैदिकमार्गावलम्बिन्येव । बौद्धा[illegible]रश्च । मन्वादिभिः स्मृतिकारैर्ब्रह्मचर्यव्रतादेशनं कृतोपनयनस्यैवाऽऽ[illegible]शिष्यगुणान्वक्तुकामो वाग्भटः संग्रहापरपर्यायाष्टाङ्गसंग्रहस्थशिष्यो[illegible]यथा—ब्रह्मचारी जितद्वंद्वो धीरः सुचरितः स्थिरः । शिष्यो[illegible]कर्मणाम् । नाकालविद्युत्स्तनिते भूकम्पे राहुदर्शने । पञ्चद[illegible]पठेदित्यादिश्लोकेषु ब्रह्मचारीत्यनेन विशेषणेन कृतोपनयनो[illegible]पनयनं द्विजस्यैवाभिहितं धर्मशास्त्रे । एतत्प्रमाणैः श्रीमद्वा[illegible]दित्यवगम्यते । परमपूज्येन हेमाद्रिणाऽपि वाग्भटमुद्दिश्ये-

त्थमभ्यधायि लघुवाग्भटटीकोपक्रमे । तद्यथा—आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीमद्वाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवतां नमस्करोति—रागादिरोगानिति । एवं धर्माधिकरणमहापण्डितश्रीहेमाद्रिमुखादप्याचार्यपदवीं गतः श्रीमद्वाग्भटो धन्वन्तरिरिवापरः कलियुगे भूदेवरूपेणेन्द्रप्रस्थपश्चिमदिग्वर्तिमरुदेशनिकटवर्तिनि सिन्धुसंज्ञके धृतराष्ट्रजामातृजयद्रथदेशे प्रादुरासीदिति श्रुतं परम्परयाऽस्माभिः । हन्त—वर्णधर्मिद्वेषिभिर्यवनैः पादाक्रान्तेषु सिन्धुष्वनेकविद्वज्जनमण्डितब्राह्मणस्थलानि विलयं गतानीति श्रूयते । अनेन कारणेन किंचिदप्याचार्यस्य जीवनवृत्तं न ज्ञायते तथाऽप्यत्रेयं किंवदन्ती—एतद्ग्रन्थकर्ता श्रीमद्वाग्भटाचार्यो युधिष्ठिरस्य परिषदि भिषगग्रगण्योबभूव ॥

अपिच हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना—तदुक्तव्रतदानादिसिद्धयश्चारोग्यसिद्धये—क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयस्याऽऽयुर्वेदस्य सुग्रहा । टीका चरकहारीतसुश्रुतादिमतानुगेत्यनेन लघुवाग्भटटीकाकारश्चतुर्वर्गचिन्तामणेः कर्ता हेमाद्रिरासीदिति निश्चीयते । अयं हेमाद्रिस्तु प्रतिष्ठाननगरस्थ चन्द्रसेनस्य राज्ञो मन्त्रिणो हेमाडपन्तापरपर्यायाद्धेमाद्रेर्भिन्न इति प्रतिभाति । अयं वाग्भटटीकाकारो हेमाद्रिः स्वयं चक्रवर्तिनृपतिः श्रीकृष्णवंशोत्पन्नस्य कस्यचित्कामदेवस्य राज्ञः पुत्र आसीत् अयं हेमाद्रिनृपस्तु त्रयस्त्रिंशच्छतकेभ्यः प्राग्जातस्याशोकनृपतेः पूर्वं समजनीत्यनुमीयते । अतो हेतोर्लघुवाग्भटटीकाकारापेक्षया श्रीमद्वाग्भटाचार्यस्तु प्राचीनोऽस्तीति ख्यापनमनवश्यमेव ॥

किंच—श्रीमद्वाग्भटाचार्यसमयमपेक्ष्य कियद्वर्षाणि व्यतीतानीत्यनुमातुमत्रसरत्नसमुच्चयग्रन्थोद्धृता एतद्ग्रन्थाधारभूतानां प्राचीनरसशास्त्रप्रणेतॄणां रसग्रन्थानां च कतिचिन्नामनिर्देशा अत्र प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा—नागार्जुनः । सोमदेवः । नन्दी । करवालभैरवः । भैरवः । सोमसेनानी । ब्रह्मज्योतिर्मुनीन्द्रः । रससिन्धुः । रससंहिता । मृगचारी । रसनिगमः । खर्वणाख्यलोकनाथः । रसार्णवादिशास्त्राणि । देवीशास्त्रम् । श्रीकृष्णदेवः । आगमः । भैरवनाथः । नन्दीश्वरः । नागबोधिः । शम्भुः । भालुकिः । सिद्धनाथः । मर्यलार्यः । पिनाकी । बुद्धमुनिः । नासत्यः । सोमसत्यः । त्रिपुरा । चम्पकारण्यवासिनः पूर्णामृताख्ययोगीन्द्राः । शंकरः । शंभुदेवः । हरः । दस्रौ । आस्तिकः । भैरवानन्दयोगी । सिद्धगणः । महादेवः । वासुदेवः । हरिः । श्वरः । रसेन्द्रतिलकः । शृङ्गर्षिः । योगी । मन्थानभैरवः । काकः । चण्डीश्वरः । रसाङ्कुशः । वच्छन्दभैरवः । खण्डः । कापालिकः । ब्रह्मा । गोविन्दः । लम्पटः । सुरानन्दः । यशोधनः । द्रदः । गोमुखः । कंम्बलिः । व्याडिः । रत्नकोशः । सात्त्विकः । नरवाहनः । कपाली । त्तः । विशारदः । भास्करः । शूरसेनकः । आदिमः । चन्द्रसेनः । लङ्केशः । माण्डव्यः । नागार्जुनादिमाण्डव्यान्तानि सर्वाण्यपि पूर्वोक्तान्येतद्ग्रन्थाधारभूतरसग्रन्थतत्प्रणेतृनामावतरणानि युधिष्ठिरात्पाक्तद्राज्यसमये वा वर्तमानानां देवर्षिनृपसिद्धानां द्योतकानि भासन्ते । अत एवावराब्दशताधिकवर्षसहस्रचतुष्टयादूर्ध्वतनकाले श्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रादुर्भावसंभवोऽस्तीति तर्क्यते स्थूलदृष्ट्या । अनेनानुमानेन कलौ वाग्भटनामा चेत्यस्य हारीतसंहितोक्तस्य वचनस्य सार्थक्यं भवति ॥

अस्मिन्नत्रसरत्नसमुच्चये ग्रन्थे वाग्भटतत्रपश्चाज्जातेभ्यो रसरत्नाकराद्यन्यग्रन्थेभ्यः कतिपये श्लोकाः कैश्चित्कैश्चित्कचित्कचित्संमिश्रिता दृश्यन्ते । अस्माद्धेतोः प्रायः सर्वाण्यप्यादर्शपुस्त-

कानि किंचिन्यूनाधिकग्रन्थानि विद्यन्ते । एतत्प्रदर्शनाय द्वितीयावृत्त्यां यियतिषे । रसरत्नाकरापेक्षया वाग्भटतन्त्रं प्राचीनमिति विद्वद्भिः सुज्ञातमस्ति ॥

अत्र रसरत्नसमुच्चयेऽष्टाङ्गहृदयवेदिनामेवाधिकारः । आयुर्वेदस्याष्टाङ्गानामध्ययनं विनाऽष्टाङ्गान्तर्गतचिकित्सास्थानान्तर्गतकेवलरसचिकित्सैकाङ्गज्ञानं निष्फलं स्यात् । इदमायुर्वेदस्य रसचिकित्साङ्गं पृथक्त्वेन प्रतिपाद्यते तत्प्रणेतृभिरिति परम्परया संप्रदायो दृश्यतेऽतिभूयस्त्वाद्देवर्षितपस्विसुशीलधार्मिकद्विजसच्छूद्रसूपयोगित्वात्संस्कारवशादेव सुसाध्यत्वाच्च । चिकित्सा त्रिविधाऽस्ति—दैवी । मानुषी । आसुरीति । एतद्रसरत्नसमुच्चये दैवी चिकित्सा संगृहीता । देवैर्महेश्वरादिभिरचिन्त्यप्रभावैर्योगिभिः प्रोक्ता रसचिकित्सा । अतो हेतोर्दैवीति सा कथ्यते । रसखण्डम् । प्रयोगखण्डम् । वादखण्डम् । रसायनखण्डम् । मन्त्रखण्डं चेति पञ्चखण्डात्मकं यद्रसशास्त्रं तदतीव बीजरूपेणात्र संगृहीतम् ॥

सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु यस्मिन्कस्मिन्पुस्तके यत्र कुत्रापि यत्किंचिदधिकं दृष्टं तत्सर्वमानन्दाश्रमस्थपण्डितैरस्य परिशिष्टे संगृहीतम् । तत्सर्वमेतद्ग्रन्थमचारतत्परैश्चिन्त्यम् ।

यस्य कृपयैतादृशो रसग्रन्थो दुष्प्रापोऽपि सुलभतमो जातः स महोदयः पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमाधिपतिर्महादेवराव आपटे इति व्यावहारिकनाम्ना भरतखण्डे विश्रुतश्चोत्तरोत्तरमधिकमधिकमुत्कर्षं दधानश्चिरजीवी भूयादिति श्रीविनायकनन्दनः प्रार्थयते ।

वैराजक्षेत्रनिवासी
कृष्णरावशर्मा ।

अथ रसरत्नसमुच्चयस्य परिशिष्टम् ।

३ अध्याये २५ श्लोकात्परम्—

शतवारं कृतं चैव निर्गन्धो जायते ध्रुवम् ॥

४ अध्याये ५६ श्लोकात्परम्—

रत्नानां शोधनं श्रेष्ठं मारणं न गुणप्रदम् । भस्मना वीर्यहानिः स्यात्तस्मात्तानि च शोधयेत् ॥
रसे रसायने दाने धारणे देवतार्चने । सुलक्ष्माणि सुजातीनि सर्वाण्युक्तानि शोधयेत् ॥
शुद्धि चरन्ति रत्नानि निम्बस्वम्बुनि तुषाम्बुनि । विशुध्यन्ति त्रिदिवसैर्विधृतानि च सर्वशः ॥

८ अध्याये ४३ श्लोकात्परम्—

नागं निरुत्थितं कृत्वा खर्परैः षड्गुणैः सह । षष्टिश्चतुर्थवेधेन तारमायाति काञ्चनम् ॥

९ अध्याये ५८ श्लोकात्परम्—

रससंमूर्छितं स्थूलपात्रमापूर्य काञ्जिकैः । द्वियामं स्वेदयेदेवं रसोत्थापनहेतवे ॥

१२ अध्याये ८ श्लोकात्परम्—

ज्वरितो हितमश्नीयाद्यथा नास्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानो क्षीयते म्रियतेऽपि वा ॥

यावत्सूतं न शुद्धं न च मृतमथ नो मूर्छितं गन्धबद्धं
नो वज्रं मारितं वा न च गगनवधो नोपसूताश्च शुद्धाः ।
स्वर्णाद्यं सर्वलोहं विषमपि न मृतं तैलपाकेऽनभिज्ञ-
स्तावद्वैद्यः क सिद्धो भवति वसुभुजां मण्डले श्लाघ्ययोग्यः ॥

अथ ज्वराणां लक्षणानि प्रतीकाराश्चोच्यन्ते ।

१२ अध्याये १३०½ श्लोकात्परम्—

काचकूप्यां विनिक्षिप्य स्वेदयेत्सप्तकद्वयम् ॥

१४ अध्याये १ श्लोकात्परम्—

रसस्य भस्मना युक्तं लोहं कृष्णाभ्रकं मृतम् । शिलाजतुजकैशोरं समभागं च कल्पयेत् ।
एष पञ्चामृतो नाम रोगराजनिकृन्तनः । विष्पल्लीमधुसर्पिर्भिः प्रयोज्यो भिषजा द्रुतम् ॥

इति पञ्चामृतरसः ।

१४ अध्याये ७० श्लोकात्परम्—

शुद्धं पादं च पोटल्या काकिण्यो विषयस्य च ॥

१५ अध्याये ११ श्लोकात्परम्—

भल्लातकं तिलं पथ्याचूर्णं गुडसमायुतम् । मोदकं भक्षयेन्मासात्पित्तरक्तार्शसां जयेत् ॥

१५ अध्याये ६७ श्लोकात्परम्—

चतुर्वारं च ताप्येन वातारिस्नेहयोगिना । दशवारं च वर्षाभूवासामृत्स्वाक्षिकारसैः ॥

१५ अध्याये ८० श्लोकात्परम्—

कान्तवैक्रान्तशुल्वाभ्ररसगन्धकभस्मना । सैषा वर्तिर्गुदे धार्या सस्नुक्क्षीरेण शोषणा ॥
सूरणं कासमर्दं तु शिग्रुवार्ताकवालुकम् । सुपक्वं योजयेच्छाकं पथ्यं गोधूमतण्डुलैः ॥

१६ अध्याये १८ श्लोकात्परम्—

प्रवाहिकां च निर्वाहीं बिम्बिकां गुदशूलकम् ॥

१६ अध्याये ४१ श्लोकात्परम्—

दुर्नामग्रहणीविकारगुदजान्ये चापि मूलोद्भवाः सर्वे ते विलयं प्रयान्ति मनुजे श्रीशंभुनोक्तं पुरा ॥

१७ अध्याये १ श्लोकात्परम्—

मातापितृजदोषेण ह्यथवा मूत्ररोधनात् । अपथ्यादभिघाताच्च जायते चाश्मरीगदः ॥
मूत्रविष्ठौ च पितरौ सुरतं कुरुतो यदि । मूत्रेण सहितं शुक्रं च्यवते गर्भसंभवे ॥
यत्र यस्य च देहस्य तत्र तस्य च जायते । मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं नृषु ॥
सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदो बाल्ये द्रवति मानुषम् । तारुण्येऽप्यपचारेण जायते मूत्रशुक्रिरा ॥
विपरीतरतेनापि उत्तानपुरुषेण वा । शुक्रं प्रच्यवते तस्य स्त्री शुक्रं च प्रमुञ्चति ॥
पुनश्च मेहनस्थं च ततो वातेन शोषितम् । दृषदत्वं प्रपद्येत मूत्रद्वारं प्रुरुध्य च ॥
तेन मूत्रनिरुद्धत्वं जायते तीव्रवेदना । अण्डसंधौ स्थिता याति शर्करा शस्त्रसाध्यताम् ॥
अथवा चतुरा नारी मैथुनं विदधाति च । तत्सौख्येन भवेत्सौख्यं स्त्रीणां योनिविमर्दनम् ॥

अथ मूत्रदोषाङ्कुशो रसः ।

अभ्रकं पारदं रुक्मं लोहं वङ्गं शिलाजतु । समभागानि चैतानि वसुनीरैर्विमर्दयेत् ॥
त्रिदिनं मुसलीतोयैस्त्रिकण्टकरसेन च । मूत्रदोषाङ्कुशस्यास्य बल्लयुग्मं प्रदापयेत् ॥
वातकुण्डलिकानाहमूत्रसंगाश्मरीगदान् । वातोल्वणाञ्जयेद्दोषान्वह्निसंदीपनः परः ॥
शिवसिद्धान्तशास्त्रान्तान्मूत्रदोषाङ्कुशो रसः ॥ इति क्षेपकश्लोकाः ॥

१८ अध्याये १५½ श्लोकात्परम्

भुक्ता अपि च पाषाणा जीर्यन्ते क्षणमात्रतः । नैतस्मिन्नियतः कापि विहाराहारकर्मणि ॥
लोकनाथरसोऽप्यत्र क्षौद्रैर्गुञ्जाचतुष्टयम् । पाठामूलस्य कर्षैकं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥

१८ अध्याये १७२½ श्लोकात्परम्—

नागं वङ्गं सुताभ्रं दरदमनशिला तुल्यताप्याभ्रगन्धं
भस्म स्वर्णेन तुल्यं रसकमपि रविक्षीरघृष्टं सुगोलम् ।
कृत्वा पक्त्वा च यत्ने लवणविरचिते भावयेद्रार्द्रकाभि-
र्वीरान्सप्त द्विवल्लं समधुमगधया योजितः सेवनीयः ॥
कान्तर्न्ये शूलेऽग्निमान्द्ये विविधसमुचितैरौषधैः संनिपाते
हृद्रोगे गुल्ममेहे कफपवनभवे सर्ववातज्वरेऽपि ।
देयो युक्त्या रसेन्द्रस्त्रिभुवनविदितो भोगिलोके प्रसिद्धो
नागानां वल्लभो यो गरगदगलनारक्तपित्तप्रहन्ता ॥

इति नागवल्लभो रसः ॥ अथ द्वितीयः-

नागं सुवङ्गं रसभस्मताम्रं सारं शिलाहिङ्गुलमाक्षिकं च ।
धनं सुगन्धं मृतहेमखर्परं सर्वं समं खल्वतले विघृष्टम् ॥
अर्केण दुग्धेन विधाय गोलं मृत्स्नांशुकैः सप्तमितैः सुधर्मे ।

भाण्ड त्रिभागलवणोपरि संनिवेश्य संपूर्णयेच्च लवणेन निरुध्य यत्नात् ॥
सिद्धं भवेद्भानुमितैस्तु यामकैश्चुल्लयोपरिस्थं मृदुमध्यतीव्रकैः ।
शीतं समाकृष्य विचूर्ण्य सप्तधा चण्डांशुसंशोषितशृङ्गवेरकैः ॥
नागवल्लभरसो द्विवल्लको मागधीमधुयुतश्च सर्वजित् ।

इति द्वितीयो नागवल्लभरसः ।

१८ अध्याये २२८ श्लोकात्परम्—

हेमभस्मसमतारमूतकं मौक्तिकं च विषगन्धकं कुरु ।
चित्रकार्द्रकरसेन पेषयेच्छोषयेच्च परिपेषयेन्मृदु ॥
भाजने च लवणोदरे क्षिपेदङ्गुलित्रितयमायते तथा ॥

२० अध्याये १२०½ श्लोकात्परम् —

भगंदरव्रणं चापि व्रणं चापि विशेषतः । षण्मासेन जरां मृत्युं पलितं वलितं हरेत् ॥

२१ अध्याये २५ श्लोकात्परम्—

मूलैः सपुष्पैः फलपत्रसारैरर्कस्य निष्पीड्य रसाढके तु ।
भूपालकायद्विपुनर्नवानां तुरङ्गगन्धार्तलस्य मूलम् ॥
निर्गुण्डिकायाश्च तथैव पृथ्वि मूलानि पिष्ट्वा पृथगाददीत ।
एलालवङ्गं तगरं च कुष्ठं सैन्धवं कर्षमितं पृथक्स्यात् ॥
स्नुक्क्षीरपिष्टाजपयोद्विभागं प्रस्थेन तैलस्य पचेद्धि पक्वम् ।
पञ्चार्कतैलं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः श्रोणीगतान्मांधिगतान्निहन्ति ॥
अभ्यञ्जनैश्च त्रिभिरेव सद्यो वातांश्च वेगांश्चिरजानशीतिः ।

इति पञ्चार्कतैलम् । पाठान्तरम्—

अर्कवृक्षस्य पञ्चाङ्गमाढके विपचेज्जले । चतुर्गुणे वह्निमिन्धुनिर्गुण्ड्याश्च पीलुकम् ॥
वर्षाभूवाजिगन्धार्तगलं तेषां पृथक्पृथक् । स्नुक्क्षीरं कुडवं दत्त्वा शनैर्मन्दाग्निना पचेत्
एतदभ्यञ्जनेनैव निहन्यादाशु संधिगान् ॥
स्पर्शवातोत्थरोगांश्च कटीपार्श्वगतांस्तथा । ब्रुवन्ति तज्ज्ञाः पञ्चार्कतैलं श्रेष्ठं समीरनुत् ॥

इति द्वितीयपञ्चार्कतैलम् ।

२२अध्याये ४१ श्लोकात्परम्—

समजीर्णाभ्रसूतेन भस्मैतन्नाशयेत्खलु । अन्यथा न यथा प्रोक्तः फलं दत्ते दुरत्ययी ॥

पाण्ड्वर्तिग्रहणीप्रमेहगुदजातीसारयक्ष्मापहं
सद्यो दीपनपाचनो रुचिकरो निःशेषगुल्मापहः ।
कासश्वासबलासपीनसमरुत्पित्तार्तिमात्यन्तिकं
वृष्यं पुष्टिकरं समस्तगदहृद्योगेन संयोजितम् ॥ इति योगः ।

२२ अध्याये ११३ श्लोकात्परम्—

तैलं लाक्षादिकं नाम सर्वामयविनाशनम् । चन्दनं सारिवा लोध्रं मृद्वीकार्कराऽन्वितम् ॥

क्काथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिण्यां ज्वरशान्तये ॥
हरीतेल्लारलुरक्तचन्दनबलाधान्यार्कवत्सादनी
मुस्तोशीरयवासपर्पटवृषाक्काथं पिबेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तक्षुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामयेषूत्तमः ॥

२२ अध्याये ११८ श्लोकात्परम् —

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः । क्षीराढकेन संयुक्तं खण्डस्यार्धपलं तथा ॥
शताह्वाजीरकव्योषत्रिसुगन्धियवानिका । कारवीमिशिचव्याग्निमुस्तानां च पलं पलम् ॥
लेहीभूतमिदं सर्वं घृतभाण्डे निधापयेत् । तं यथाग्निबलं खादेत्प्रमृताश्च विशेषतः ॥
तद्वृष्यं बल्यमायुष्यं वलीपलितनाशनम् । वयसः स्थापनं ह्येतदग्निवृद्धिकरं परम् ॥
आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् । मक्कल्लशूलशमनं सूतिकारोगनाशनम् ॥

अन्यत्सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु समानम् ।

अथ रसरत्नसमुच्चयस्यान्तर्गतविषयसूची ।

अध्यायविषयाः	पृ०
प्रथमाध्याये—	
मङ्गलाचरणम्	१
रसशास्त्रप्रणेतॄणां नामानि	,,
ग्रन्थतत्कर्तृनामादि	,,
हिमाचलवर्णनम्	,,
रसमाहात्म्यम्....	२
रस एव जीवन्मुक्तेः कारणम्	३
रसोत्पत्तिः	,,
रसशब्दस्य व्युत्पत्तिः....	४
रससंहरणम्	,,
द्वितीयाध्याये—	,,
अभ्रकवर्णनम्	५
वैक्रान्तवर्णनम्	६
माक्षिकवर्णनम्	७
विमलवर्णनम्	८
शिलाधातुवर्णनम्	९
सस्यकवर्णनम्	१०
चपलवर्णनम्	,,
रसकवर्णनम्	११
तृतीयाध्याये-	१२
गन्धकवर्णनम्	,,
गैरिकवर्णनम्	१३
कासीसवर्णनम्....	१४
तुवरीवर्णनम्	,,
तालकवर्णनम्	,,
मनःशिलावर्णनम्	१५
अञ्जनवर्णनम्	,,
कङ्कुष्ठवर्णनम्	१६
कांम्पल्लवर्णनम्....	,,
गौरीपाषाणवर्णनम्	१७
नवसारवर्णनम्....	,,
वराटकवर्णनम्	,,
अग्निजारवर्णनम्	,,
गिरिसिन्दूरवर्णनम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
हिङ्गुलवर्णनम्	,,
मृदारशृङ्गकवर्णनम्	१८
राजावर्तवर्णनम्....	,,
चतुर्थाध्याये—	,,
मणिवर्णनम्	,,
मौक्तिकवर्णनम्....	१९
प्रवालवर्णनम्	,,
ताक्ष्यवर्णनम्	,,
पुष्परागवर्णनम्....	,,
वज्रवर्णनम्	२०
नीलवर्णनम्	२१
गोमेदवर्णनम्	,,
वैदूर्यवर्णनम्	,,
रत्नशुद्धिः	,,
रत्नभस्मक्रमः	,,
वैक्रान्तद्युतिः	२२
पञ्चमाध्याये—	,,
हेमवर्णनम्	,,
रजतवर्णनम्	२४
ताम्रवर्णनम्	२५
भयोवर्णनम्	२६
मुण्डवर्णनम्	,,
तीक्ष्णवर्णनम्	,,
कान्तवर्णनम्	२७
वङ्गवर्णनम्	३०
सीसकवर्णनम्	३१
पित्तलवर्णनम्	,,
कांस्यवर्णनम्	३२
वर्तलोहवर्णनम्....	,,
तैलपातनविधिः	३३
षष्ठाध्याये—	३४
आचार्यवर्णनम्	,,
शिष्यवर्णनम्	,,
सहायवर्णनम्	,,
रससाधनस्थलवर्णनम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
रसलिङ्गसाधनम्	,,
रसलिङ्गार्चनमाहात्म्यम्	,,
शिवस्वरूपविभावनप्रकारः	२५
देवीपूजनादिप्रकारः	,,
तत्र कलशस्थापनादिप्रकारः	,,
होमान्ते शिष्याह्वानम्	,,
कालिनीवर्णनम्	,,
शिष्यदीक्षाप्रकारः	,,
महारसादिस्थापनपूजनप्रकारः....	३६
रससिद्धनामसंकीर्तनम्	,,
देवद्विजरसपूजनादिप्रकारः	,,
पारदसिद्ध्यधिकारिवर्णनम्	३७
रससिद्धिप्रकारः....	,,
रसविद्यागोपनागोपनफलम्	,,
सप्तमाध्याये—	,,
रसशालाप्रदेशवर्णनम्	,,
तच्छालोपकरणस्थापनादिप्रकारः	,,
वैद्यवर्णनम्	३८
परिचारकवर्णनम्	,,
कुवैद्यवर्णनम्	,,
निधिसाधनादियोग्यपुरुषवर्णनम्	,,
रससिद्धिफलम्....	,,
अष्टमाध्याये—	३९
धन्वन्तरिभागवर्णनम्	,,
विश्वासघातकवैद्यवर्णनम्	,,
कज्जलीलक्षणम्	,,
रसपङ्कलक्षणम्	,,
पिष्टीलक्षणम्	,,
पातनपिष्टीलक्षणम्	,,
कुष्टीलक्षणम्	,,
हेमरक्तीलक्षणम्	,,
ताररक्तीलक्षणम्....	,,
दललक्षणम्	,,
शुल्वनागलक्षणम्	४०
पिञ्जरीलक्षणम्	,,
चन्द्रार्कलक्षणम्	,,
निर्वापणलक्षणम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
मृतलोहलक्षणम्	,,
अपुनर्भवलक्षणम्	,,
बीजलक्षणम्	,,
उत्तरणलक्षणम्	,,
ताडनलक्षणम्	,,
धान्याभ्रलक्षणम्	,,
सत्त्वलक्षणम्	,,
एककोलीसकलक्षणम्	,,
हिङ्गुलाकृष्टलक्षणम्	,,
घोषाकृष्टलक्षणम्	,,
वरनागलक्षणम्	,,
उत्थापनलक्षणम्	,,
ढालनलक्षणम्	,,
नागसंभवचपललक्षणम्	,,
वङ्गसंभवचपललक्षणम्....	,,
केवलस्य रसस्य बन्धनम्	,,
तदुपयोगः	४१
धौताभ्रयरजोलक्षणम्	,,
द्रुद्वानलक्षणम्	,,
भस्मनीलक्षणम्....	,,
चुल्लकालक्षणम्	,,
विनिर्यासलक्षणम्	,,
आवापलक्षणम्....	,,
प्रतीवापलक्षणम्	,,
अभिषेकलक्षणम्	,,
निर्वापलक्षणम्	,,
शुद्धावर्तलक्षणम्	,,
बीजावर्तलक्षणम्	,,
स्वाङ्गशीतललक्षणम्	,,
बहिःशीतलक्षणम्	,,
स्वेदनलक्षणम्	,,
मर्दनलक्षणम्	,,
मूर्छनलक्षणम्	,,
उत्थापनलक्षणम्	,,
बन्धलक्षणम्	,,
नष्टपिष्टिलक्षणम्	,,
पातनलक्षणम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
रोधनलक्षणम्	,,
नियमनलक्षणम्....	,,
दीपनलक्षणम्	,,
ग्रासमानलक्षणम्	,,
जारणाप्रकाराः....	४२
बीजलक्षणम्	,,
मुखलक्षणम्	,,
द्रुतिलक्षणम्	,,
जारणालक्षणम्....	,,
विडलक्षणम्	,,
रञ्जनलक्षणम्	,,
मारणालक्षणम्....	,,
वेधतत्प्रकारलक्षणानि	,,
उद्घाटनलक्षणम्	,,
स्वेदनलक्षणम्	,,
संन्यासलक्षणम्	,,
स्वेदसंन्यासफलम्	,,
परिभाषाध्यायस्य माहात्म्यम्....	,,
नवमाध्याये—	४३
यन्त्रशब्दव्युत्पत्तिः	,,
दोलायन्त्रलक्षणम्	,,
स्वेदनीयन्त्रलक्षणम्	,,
पातनायन्त्रलक्षणम्	,,
अधःपातनयन्त्रलक्षणम्....	,,
दीपिकायन्त्रलक्षणम्	,,
ढेकीयन्त्रलक्षणम्	,,
जारणायन्त्रलक्षणम्	४४
कच्छपयन्त्रलक्षणम्	,,
विद्याधरयन्त्रलक्षणम्	,,
सोपानलयन्त्रलक्षणम्	,,
गर्भयन्त्रलक्षणम्....	,,
हंसपाकयन्त्रलक्षणम्	,,
वालुकायन्त्रलक्षणम्	,,
लवणयन्त्रलक्षणम्	४५
नलिकायन्त्रलक्षणम्	,,
भूधरयन्त्रलक्षणम्	,,
पटयन्त्रलक्षणम	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
कोष्ठीयन्त्रलक्षणम्	,,
वलभीयन्त्रलक्षणम्	,,
तिर्यक्पातनयन्त्रलक्षणम्	,,
पालिकायन्त्रलक्षणम्	,,
घटयन्त्रलक्षणम्	४६
इष्टकायन्त्रलक्षणम्	,,
हिङ्गुलाकृष्टिविद्याधरयन्त्रलक्षणम्	,,
डमरुकाख्ययन्त्रलक्षणम्	,,
नाभियन्त्रलक्षणम्	,,
ग्रस्तयन्त्रलक्षणम्	,,
स्थालीयन्त्रलक्षणम्	,,
धूपयन्त्रलक्षणम्....	,,
कन्दुकयन्त्रलक्षणम्	४७
खल्वयन्त्रलक्षणम्	,,
शिलालक्षणम्	,,
घर्षणीलक्षणम्	,,
अर्धचन्द्रखल्वलक्षणम्	,,
पर्दकलक्षणम्	,,
वर्तुलखल्वलक्षणम्	,,
तप्तखल्वलक्षणम्....	,,
दशमाध्याये—	४८
मूषानामानि	,,
मूषाशब्दव्युत्पत्तिः	,,
मूषोपादानम्	,,
मूषामानसाधनम्	,,
वज्रमूषाविवरणम्	,,
योगमूषाविवरणम्	,,
तत्साधितसूतफलम्	,,
कौशिकाविवरणम्	,,
तदुपयोगः	,,
गारमूषाविवरणम्	,,
वरमूषाविवरणम्....	,,
वर्णमूषाविवरणम्	४९
रूप्यमूषाविवरणम्	,,
विडमूषाविवरणम्	,,
आप्यायनमूषाविवरणम्....	,,
वन्ताकमूषिकाविवरणम्....	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
गोस्तनीमूषाविवरणम्	,,
मल्लमूषाविवरणम्	,,
पक्वमूषाविवरणम्	,,
गोलमूषाविवरणम्	,,
महामूषाविवरणम्	,,
मण्डूकमूषाविवरणम्	,,
मुशलाख्यमूषाविवरणम्....	,,
अङ्गारकोष्ठीलक्षणम्	,,
पातालकोष्ठिकालक्षणम्....	५०
वङ्कनालगारकोष्ठीलक्षणम्	,,
मृदुद्रव्यविशोधिनीकोष्ठीलक्षणम्	,,
पुटशब्दार्थः	,,
महापुटलक्षणम्	,,
गजपुटलक्षणम्	,,
वाराहपुटलक्षणम्	,,
कुक्कुटपुटलक्षणम्....	,,
कपोतपुटलक्षणम्	,,
गोवरपुटलक्षणम्...	,,
भाण्डपुटलक्षणम्	,,
वालुकापुटलक्षणम्	५१
भूधरपुटलक्षणम्	,,
लावकपुटलक्षणम्	,,
अनुक्तपुटलक्षणम्	,,
छगणनामानि	,,
लोहानि तत्प्रकाराश्च	,,
लवणपट्कम्	,,
क्षारत्रयम्	,,
क्षारपञ्चकम्	,,
मधुरत्रयम् ...ः	,,
तैलानि रसकर्मणि	,,
वसाः	,,
मूत्राणि	,,
पुष्पबीजम्	,,
माहिषपञ्चकम्	,,
छागलपञ्चकम्	,,
अम्लवर्गः	,,
अम्लपञ्चकम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
मृत्तिकापञ्चकम्....	,,
विषवर्गः	,,
उपविषवर्गः	,,
दुग्धवर्गः	,,
विड्गणः	,,
तदुपयोगः	,,
रक्तवर्गः	,,
तदुपयोगः	,,
पीतवर्गस्तदुपयोगश्च	,,
श्वेतवर्गः	,,
कृष्णवर्गः	,,
शोधनीयगणः	,,
लोहकाठिन्यनाशनवर्गः	,,
लोहादिद्रावणगणः	,,
क्षारोपयोगः	,,
अम्लोपयोगः	,,
विषोपयोगः	,,
स्नेहोपयोगः	,,
शुक्त्यादिपलान्तपरिमाणम्	,,
एकादशाध्याये—	,,
मानपरिभाषा	,,
रससंस्कारकथनम्	५३
रसनिषेधयोजनाविशेषौ	,,
शुद्धसूतादिफलानि	,,
सूतदोषास्तत्फलानि च	,,
संस्कर्तव्यरसस्य प्रमाणप्रकाराः	,,
सुमुहूर्ते रसशोधनम्	,,
स्वेदनसंस्कारव्याख्यानम्	,,
मर्दनसंस्कारव्याख्यानम्	,,
मूर्छनसंस्कारव्याख्यानम्	५४
उद्धरणसंस्कारव्याख्यानम्	,,
पातनसंस्कारकर्मव्याख्यानम्	,,
निरोधसंस्कारव्याख्यानम्	,,
नियामनसंस्कारव्याख्यानम्	,,
दीपनसंस्कारव्याख्यानम्	५५
रसभावनस्वेदनमूषालेपपयोग्यरसमूलि-	
काकथनम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
पञ्चविंशतिसंख्याकरसबन्धनामानि	,,
तल्लक्षणानि	,,
सूतमूर्छाकल्पः	,,
षड्विंशजलूकाबन्धलक्षणम्	,,
तन्मानप्रकाराः....	,,
जलौकाप्रकारतत्प्रभावादिवर्णनम्....	५६
रसमारणप्रकाराः	५७
साधितरसार्चनादिकथनम्	५९
रससेवने पथ्यवर्गकथनम्	,,
तत्सेवायां कुपथ्यवर्गकथनम्	,,
उद्गारे सेव्यपदार्थकथनम्	,,
वातादिविकारेषु सेव्यकथनम्	,,
रसत्यागविधिकथनम्	६०
द्वादशाध्याये—	,,
संगृहीतरोगनामप्रमालाकथनम्	,,
वातज्वरलक्षणम्	,,
पित्तज्वरलक्षणम्	,,
श्लेष्मज्वरलक्षणम्	,,
मिश्रितलक्षणम्....	,,
अभिनवज्वरचिकित्सायां	
पर्पटीरसः , त्रैलोक्यसुन्दररसो वा	,,
त्रैलोक्यडम्बररसः	६१
मेघनादरसः	,,
ज्वरगजहरिरसः	,,
दीपिकारसः	,,
शीतभञ्जीरसः	,,
मृतजीवनरसः	,,
शीतभञ्जी रसः शीतज्वरे	६२
वृद्धज्वराङ्कुशो हिङ्गुलेश्वरो वा	,,
महाज्वराङ्कुशरसः	,,
मृत्युंजयरसः	,,
सर्वज्वरान्तकरसः	६३
चन्द्रसूर्यरसः	,,
उमाप्रसादनरसः शीतज्वरे	,,
ज्वराङ्कुशरसः सर्वज्वरे	,,
सर्वाङ्गसुन्दरचिन्तामणिरसः	६४
[illegible]	

अध्यायविषयाः	पृ०
सूचिकाभरणरसः	,,
सूचीमुखरसः संनिपाते	६५
संनिपातगजाङ्कुशरसः	,,
चातुर्थिकहररसः	६६
चातुर्थिकगजाङ्कुशः	,,
मृत्युंजयरसः	,,
पञ्चवक्त्ररसः	,,
उन्मत्तरसः	,,
संनिपाताञ्जनरसः	,,
वैद्यनाथरसः प्रतापलङ्केश्वरो वा.	,,
प्राणेश्वररसः	६७
मृतसंजीवनरसः	,,
संनिपातकुठाररसः	६८
नवज्वरारिरसः	,,
जलभञ्जरीरसः....	,,
कान्तरसः	,,
चन्द्रोदयरसः	,,
जीर्णज्वरविद्रावणरसः....	६९
नवज्वरमुरारिरसः	,,
त्रयोदशाध्याये—	,,
रक्तपित्तचिकित्सा	,,
रक्तपित्तनिदानलक्षणम्	७०
कासनिदानलक्षणम्	,,
कासचिकित्सा	,,
श्वासलक्षणम्	,,
श्वासचिकित्सा....	७१
हिक्काविस्वर्यचिकित्सा	७३
कफरोगचिकित्सा	,,
सश्वासकासचिकित्सा	७४
चतुर्दशाध्याये—	,,
राजयक्ष्मलक्ष्म	७५
राजयक्ष्मचिकित्सा	७६
तदङ्गभूतविकारचिकित्सा	,,
शोषाद्युपद्रवसहितरोगराजचिकित्सा	७७
मदात्ययचिकित्सा	,,
तृष्णाछर्दिचिकित्सा	७८
अरुचिप्लीहकृद्रोगचिकित्सा	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
पञ्चदशाध्याये—	७९
अर्शसां लक्षणानि	,,
तच्चिकित्सा	८०
षोडशाध्याये—	८३
उदावर्तनिदानलक्षणम्....	,,
उदावर्तचिकित्सा	,,
अतिसारनिदानलक्षणम्	,,
अतीसारचिकित्सा	,,
ग्रहणीरोगलक्षणम्	८५
ग्रहणीचिकित्सा	,,
विषूचीलक्षणम्....	८९
विषूचीचिकित्सा	९२
वह्निमान्द्यचिकित्सा	९०
सप्तदशाध्याये—	९२
अश्मरीरोगलक्षणम्	,,
मूत्रकृच्छ्राश्मरीचिकित्सा	९३
मूत्रमेहलक्षणम्	,,
वातमेहचिकित्सा	,,
रक्तमेहचिकित्सा	,,
शुक्रमेहचिकित्सा	,,
मधुमेहचिकित्सा	,,
स्त्रीरुधिरस्रावचिकित्सा	,,
मेहादिगदचिकित्सा	,,
प्रमेहचिकित्सा	९४
निखिलप्रमेहचिकित्सा....	,,
सर्वमेहचिकित्सा	९५
सोमरोगचिकित्सा	९८
पिटिकाचिकित्सा	,,
विंशतिमेहचिकित्सा	९९
प्रदरामयचिकित्सा	,,
नीलमेहचिकित्सा	,,
अष्टादशाध्याये—	,,
विद्रधिरोगलक्षणम्	,,
विद्रधिरोगचिकित्सा	१००
वृद्धिरोगचिकित्सा	१०१
गुल्मरोगलक्षणम्	,,
यकृत्प्लीहरोगचिकित्सा	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
गुल्मरोगचिकित्सा	१०२
प्लीहरोगचिकित्सा	१०३
वातगुल्मरोगचिकित्सा	,,
गुल्मप्लीहचिकित्सा	,,
रक्तभवगुल्मचिकित्सा	,,
नष्टपुष्पचिकित्सा	,,
स्त्रीजलोदरचिकित्सा	,,
रक्तोदरचिकित्सा	,,
सर्वगुल्मचिकित्सा	,,
शूलचिकित्सा	,,
वातशूलचिकित्सा	१०४
पक्तिशूलचिकित्सा	,,
सर्वशूलचिकित्सा	१०६
गुल्मशूलचिकित्सा	,,
सकलशूलचिकित्सा	१०७
कार्श्यचिकित्सा	१०८
स्थौल्यचिकित्सा	,,
अष्ठीलाप्रत्यष्ठीलाचिकित्सा	१०९
जलकूर्मचिकित्सा	,,
रसवैकृतचिकित्सा	,,
आनाहचिकित्सा	,,
अम्लपित्तरोगलक्षणम्	११०
अम्लपित्तचिकित्सा	,,
पित्तचिकित्सा	,,
एकोनविंशाध्याये—	१११
जलोदरलक्षणम्	,,
वातोदरलक्षणम्	,,
उदरचिकित्सा....	,,
वातोदरचिकित्सा	,,
जलोदरचिकित्सा	११२
सर्वोदरचिकित्सा	,,
पाण्डुरोगलक्षणम्	११३
पाण्डुरोगचिकित्सा	,,
पित्तपाण्डुचिकित्सा	११५
पाण्डुशोषचिकित्सा	,,
शोफपाण्डुचिकित्सा	,,
कामलालक्षणम्	११६

अध्यायविषयाः	पृ०
कुम्भकामलालक्षणम्	,,
कामलाचिकित्सा	,,
शोफपाण्डुचिकित्सा	,,
वातपाण्डुचिकित्सा	,,
सकामलपाण्डुचिकित्सा	,,
हलीमकचिकित्सा	,,
विंशाध्याये—	११७
विसर्पचिकित्सा	,,
गलत्कुष्ठलक्षंणम्	,,
वातोत्थकुष्ठचिकित्सा	,,
पित्तकुष्ठचिकित्सा	,,
श्लेष्मकुष्ठचिकित्सा	,,
संनिपातजकुष्ठचिकित्सा	,,
सप्तकुष्ठचिकित्सा	११८
प्रसुप्तिचिकित्सा	,,
कुष्ठकिटिभचिकित्सा	,,
सिध्मचिकित्सा	,,
दद्रुचिकित्सा	,,
चर्मकुष्ठचिकित्सा	,,
गजचर्मचिकित्सा	,,
शतारुश्चिकित्सा	,,
विपादिकाचिकित्सा	,,
कुष्ठचिकित्सा	,,
कुष्ठक्षयघ्नगणकथनम्	११९
सिध्मोदुम्बरचिकित्सा....	,,
पामाचिकित्सा....	,,
सर्वकुष्ठचिकित्सा	,,
कुष्ठनाशकलेपः....	,,
त्वग्विकारचिकित्सा	,,
सर्वदोषोत्थकुष्ठचिकित्सा	१२०
कुष्ठक्षयावहो लेपः	,,
कुष्ठलेपः	,,
सर्वकुष्ठजिद्रसः....	,,
पामादद्रुविचर्चिकाकिटिभकण्डूघ्नोद्वर्तनम्	१२१
कुष्ठक्षयचिकित्सा	,,
दारुणश्वित्रचिकित्सा	,,
दद्रुकुष्ठविद्रावणो रसः....	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
कुष्ठहररसः	,,
सर्वकुष्ठघ्नरसः	१२२
सर्वरोगहरतालकेश्वरः....	,,
श्वेतकुष्ठचिकित्सा	,,
सर्वकुष्ठविनाशकलेहः	,,
सर्वरोगशमनी गुटिका....	१२३
सर्वकुष्ठश्वित्रादिरोगहररसः	१२४
कुष्ठजन्तुसर्वदेहगतजन्तुचिकित्सा	,,
निःशेषकुष्ठचिकित्सा	,,
कुष्ठहरतैलानि	१२५
कृमिशूलचिकिसा	१२६
सुप्तिमण्डलकुष्ठचिकित्सा	,,
श्वित्रलक्षणम्	१२७
श्वित्रचिकित्सा....	,,
किलासचिकित्सा	,,
श्वेतकुष्ठचिकित्सा	,,
अष्टादशकुष्ठहरतैललेपः	,,
संजातकृमिलक्षणम्	,,
कृमिचिकित्सा....	१२८
एकविंशाध्याये—	१२९
अष्टमहारोगकथनम्	,,
शीतवातलक्षणम्	,,
शीतवातचिकित्सा	,,
स्पर्शवातलक्षणम्	१३०
स्पर्शवातचिकित्सा	,,
मण्डलीचिकित्सा....	,,
स्पर्शवातचिकित्सा	१३१
अस्पर्शवातचिकित्सा	,,
रक्तवातलक्षणम्	,,
रक्तवातचिकित्सा	,,
आमवातलक्षणम्	१३२
आमवातचिकित्सा	,,
अपस्मारलक्षणम्	,,
अपस्मारचिकित्सा	,,
उन्मादवातलक्षणम्	,,
उन्मादचिकित्सा	,,
एकाङ्गवातलक्षणम्	१३३

अध्यायविषयाः	पृ०
एकाङ्गवातचिकित्सा	,,
सर्ववातचिकित्सा	,,
संधिवातचिकित्सा	,,
भग्नवातचिकित्सा	,,
कम्पवातचिकित्सा	,,
वातासृग्लक्षणम्	१३८
वातरक्तचिकित्सा	,,
शिरोभ्रमणचिकित्सा	,,
अङ्गदाहशिरोदाहादिचिकित्सा	,,
द्वाविंशाध्याये—	१३९
वन्ध्यवधूनां भेदाः	,,
वन्ध्यपुंभेदाः	१४०
तल्लक्षणानि	,,
तच्चिकित्सा	१४१
मृतवत्सकालक्षणम्	१४२
तच्चिकित्सा	,,
गर्भिणीचिकित्सा	,,
गर्भसङ्गलक्षणम्	,,
मूढगर्भाङ्गनालक्षणम्	१४४
तच्चिकित्सा	,,
सूतिकारोगचिकित्सा	,,
बालरोगचिकित्सा	१४५
त्रयोविंशाध्याये—	१४७
उन्मादवातनिदानलक्षणे	,,
तच्चिकित्सा	,,
अपस्मारलक्षणम्	,,
तच्चिकित्सा	१४८
नेत्रविकारसंख्याकथनम्	१४९
नेत्ररोगचिकित्सा	१५०
चतुर्विंशाध्याये—	१५२
कर्णरोगभेदाः	,,
तेषां चिकित्सा	,,
नासारोगप्रकाराः	,,
तेषां चिकित्सा	,,
मुखरोगप्रकाराः	१५३
गलकीलकचिकित्सा	,,
द्विजवर्जीकरणम्	,,

अध्यायविषयाः	पृ०
जिह्वापूतिगन्धितचिकित्सा	,,
मुखपाकचिकित्सा	,,
मुखशोषचिकित्सा	,,
मुखच्छायाचिकित्सा	,,
मुखदौर्गन्ध्यचिकित्सा	,,
आस्यवैरस्यचिकित्सा	१५४
उपजिह्वकचिकित्सा	,,
दन्तरोगचिकित्सा	,,
मुखवैरस्यनाशनम्	,,
ताम्बूलचूर्णदग्धचिकित्सा	,,
मूकचिकित्सा	,,
कण्ठरोगचिकित्सा	
गण्डमालाचिकित्सा	,,
दन्तरोगचिकित्सा	,,
शिरोरोगप्रकाराः	१५५
तच्चिकित्सा	
यूकाचिकित्सा	,,
दारुणचिकित्सा	,,
केशरोगचिकित्सा	,,
व्रणभेदाः	,,
तच्चिकित्सा	,,
भङ्गप्रकारौ	१५६
अस्थिभङ्गचिकित्सा	,,
भगंदरलक्षणम्	,,
भगंदरशब्दव्युत्पत्तिः	,,
तत्प्रथमोपचारः	
भगंदरचिकित्सा	,,
ग्रन्थिलक्षणम्	,,
ग्रन्थिचिकित्सा	,,
कालस्फोटविषस्फोटचिकित्सा	,,
शोणितार्बुदलक्षणम्	१५७
अर्बुदादिचिकित्सा	,,
स्फोटतलस्फोटकालस्फोटचिकित्सा	,,
गण्डमालापचीलक्षणम्	
तच्चिकित्सा	,,
अपचीग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदचिकित्सा	,,
पञ्चविंशाध्याये—	१५८

अध्यायविषयाः	पृ०	अध्यायविषयाः	पृ०
क्षुद्ररोगप्रकारकथनम्	,,	मृतलोहसेवनफलकथनम्	१७८
तेषां चिकित्सा	,,	एकोनत्रिंशाध्याये—	,,
भस्मकलक्षणम्	१६०	विषोत्पत्तिवर्णनम्	,,
श्लीपदलक्षणम्	,,	विषभेदवर्णनम्....	,,
श्लीपदचिकित्सा	,,	तद्भक्षणप्रकारकथनम्	१८०
अतिस्थौल्यचिकित्सा	,,	तद्भक्षणफलकथनम्	,,
गुह्यरोगनिदानम्	१६१	तद्वेगविकारवर्णनम्	,,
गुह्यरोगचिकित्सा	,,	तत्प्रतीकारः	,,
अस्थिभङ्गचिकित्सा	,,	विषघ्नगणकथनम्	१८१
गुह्यरोगचिकित्सा	,,	गोघृतमाहात्म्यम्	,,
स्थावरविषकथनम्	१६२	विषभक्षणपूर्वकृत्यम्	,,
जङ्गमविषकथनम्	,,	तत्सेवने पथ्यापथ्यकथनम्	,,
कृत्रिमविषकथनम्	,,	भक्षणयोग्यविषकथनम्	
तेषां चिकित्सा	,,	तन्मात्राधिक्ये प्रतीकारः	
षड्विंशाध्याये—	१६३	तद्भक्षणयोग्यपुरुषकथनम्	१८२
रसायनफलकथनम्	,,	तद्योग्यकालादिकथनम्....	,,
जरायाः पञ्च हेतवः	,,	विषाभ्यस्तेऽपि पुरुषे कुपथ्यनिषेधः	,,
जरारोगचिकित्सा	१६४	विषसंस्कारविशेषः	,,
सप्तविंशाध्याये—	१६६	विषकल्पेन रोगचिकित्सा	१८५
वाजीकरणफलकथनम्....	,,	विषभक्षणमाहात्म्यकथनम्	१८६
वाजीकरणशब्दव्युत्पत्तिः	,,	त्रिंशाध्याये—	,,
शुक्रक्षयकारणम्	,,	संस्कारविशेषै रसभस्मसाधनम्	,,
वाजीकरणप्रयोगकथनम्	,,	रसकल्पेन रोगचिकित्सा	
रसायने पथ्यकथनम्	१७०	रससेवने पथ्यापथ्यकथनम्	१८८
रससेवनफलम्....	१७१	रसाजीर्णकारणम्	१८९
अष्टाविंशाध्याये—	१७४	रसाजीर्णलक्षणम्	१९०
रसे गुणाधिक्यम्	,,	तच्चिकित्सा	,,
रसलोहविषसेवनप्रकारः	,,	रसेन वाजीकरणयोगकथनम्	१९१
लोहशुद्धिः	,,	आयुर्बलौषधादीनां युगानुरूपशक्तिः	,,
लोहमारणम्	१७५	वीर्योपेतौषधसेवनोपदेशः	,,
अपक्वलोहविकाराः	,,	पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणकथनम्	,,
लोहभस्मपरीक्षा	,,	रसशास्त्रमाहात्म्यादिकथनम्	१९२
तत्सोत्थाननिरुत्थानपरीक्षा	,,	सुबुद्धपण्डितजनगौरवम्	,,
लोहकल्पेन चिकित्सा....			

श्रीः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ रसरत्नसमुच्चयः ।

रसोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

यस्याऽऽनन्दभवेन मङ्गलकलासंभावितेन स्फुर-
द्धाम्ना सिद्धरसायृतेन करुणावीक्षासुधासिन्धुना ।
भक्तानां प्रभवप्रसंहृतिजरारागादिरोगाः क्षणा-
च्छान्तिं यान्ति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नमः ॥ १

आदिमश्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारदः । कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः ॥ २
रत्नकोशश्च शंभुश्च सात्त्विको नरवाहनः । इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलिर्व्याडिरेव च ॥ ३
नागार्जुनः सुरानन्दो नागबोधिर्यशोधनः । खण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः
सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः । रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरवः ॥ ५
मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा । वासुदेव ऋषिः शुद्धः क्रियातन्त्रसमुच्चयी ॥ ६
रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वयः । महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः ॥ ७
एतेषां क्रियतेऽन्येषां तन्त्राण्यालोक्य संग्रहः । रसानामथ सिद्धानां चिकित्सार्थोपयोगिनाम् ॥
सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चयः । रसोपरसलोहानि यन्त्रादिकरणानि च ॥ ९
शुद्ध्यर्थमपि लोहानां तन्त्रादिकरणानि च । शुद्धिः सत्त्वं द्युतिर्भस्मकरणं च प्रवक्ष्यते ॥ १०
अस्ति नीहारनिलयो महानुत्तरदिङ्मुखे । उत्तुङ्गशृङ्गसंघातलङ्घिताभ्रो महीधरः ॥ ११
विश्रामाय वियन्मार्गविलङ्घनघनश्रमः । अवतीर्ण इव क्षोणीं शरदम्बुमुचां गणः ॥ १२
राशिराशीविषाधीशफणाफलकरोचिषाम् । भित्त्वा भुवमिवोत्तीर्णो यो विभाति भृशोन्नतः॥ १३
ज्वलदोषधयो यस्य नितम्बमणिभूमयः । नक्तमुद्दामतडितामुत्कुर्वन्ति वार्मुचाम् ॥ १४

---

१ ग. च. °साधिते° । ङ. °साधनेन । ज. °साश्रिते° । २ क. ख. ग. च छ ट. ठ. आगम° । [अदौ भवतीत्यादिमो नामाऽऽदिदेवो महेश इति तर्क्यते । किंवाऽऽदिमशब्देन प्रथमरसतन्त्रप्रणेता कश्चिदन्य इति प्रतिभाति । यथा बहुभिः श्रुतः सुश्रुतः । आगमस्य रसतन्त्रप्रणेतुः स्वकल्पनाकरणं निर्मूलमेव । यत आगमस्य प्रसिद्धत्वं स्वत एव । ब्रह्मणोऽप्यागमस्य प्रकाशकत्वम् । नत्वायुर्वेदसंहृत्वम्] ३ क. ख. घ. °रः सुर° । ग च. छ. ट ठ °रः सूर° । ४ ङ. छ. °लचोषध । ५ क. ख. ग. घ. °श्च तथैको । ङ. °श्च तात्त्विको । (तथैक इति पाठेन रसतन्त्रप्रणेतॄणां सप्तविंशतिसंख्या परिपूर्णा न भवति ।) ६ ङ. कपिलो व्याडि° । ७ क. ख. ग. घ. °र्व्यालिरे° । ८ ग. च. लम्बको । ग. लम्पटो । ९ छ. °कव्यण्डी° । १० ग. च. कव्यशृङ्गः । ११ ख. °की मर्वेला° । १२ छ. रत्नाकरहरीश्वरौ ॥ ७ ॥ १३ ग. °नाम.मयाग्रावां १४ ङ. °धमुत्तस्य । १५ क. °हानां च° ।

कटके संचरन्तीनां यस्य किन्नरयोषिताम् । पादेषु धातुरागेण लाक्षाकृत्यमनुष्ठितम् ॥ १५
अवतंसितशीतांशुराच्छादितदिगम्बरः । यो गुहाधिगतो लोकैर्गिरीश इति गीयते ॥ १६
निमीलितदृशो नित्यं मुनयो यस्य सानुषु । प्रत्यक्षयन्ति गिरिशमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १७
शिलातलप्रतिहतैर्यस्य निर्झरशीकरैः । अहन्यपि निरीक्षन्ते यक्षास्तारा दिवं नभः ॥ १८
नीहारपवनोद्रेकनिःसहा यत्र पूरुषाः । निजस्त्रीणां निषेवन्ते कुचोष्माणं निरन्तरम् ॥ १९
संचरन्कटके यस्य निदाघेऽपि दिवाकरः । उद्दामहिमरुद्धोष्मा न शीतांशोर्विभिद्यते ॥ २०
गुहागृहेषु कस्तूरीमृगनाभिसुगन्धिषु । गायन्ति यत्र किन्नर्यो गौरीपरिणयोत्सवम् ॥ २१
चकास्ति तत्र जगतामादिदेवो महेश्वरः । रसात्मना जगत्रातुं जातो यस्मान्महारसः ॥ २२

शताश्वमेधेन कृतेन पुण्यं गोकोटिभिः स्वर्णसहस्रदानात् ।
नृणां भवेत्सूतकदर्शनेन यत्सर्वतीर्थेषु कृताभिषेकात् ॥ २३

विधाय रसलिङ्गं यो भक्तियुक्तः समर्चयेत् । जगत्त्रितयलिङ्गानां पूजाफलमवाप्नुयात् ॥ २४
भक्षणं स्पर्शनं दानं ध्यानं च परिपूजनम् । पञ्चधा रसपूजोक्ता महापातकनाशिनी ॥ २५
हन्ति भक्षणमात्रेण पूर्वजन्मौघसंभवम् । रोगसंघमशेषाणां नराणां नात्र संशयः ॥ २६
पूर्वजन्मकृतं पापं सद्यो नश्यति देहिनाम् । सुगन्धपिष्टसूतेन यदि शंभुर्विलेपितः ॥ २७
अभ्रकं त्रुटिमात्रं यो रसस्य परिजारयेत् । शतक्रतुफलं तस्य भवेदित्यब्रवीच्छिवः ॥ २८
यश्च निन्दति सूतेन्द्रं शंभोस्तेजः परात्परम् । स पतेन्नरके घोरे यावत्कल्पविकल्पना ॥ २९
रोगिभ्यो यो रसं दत्ते शुद्धिपाकसमन्वितम् । तुलादानाश्वमेधानां फलं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
सिद्धे रसे करिष्यामि निर्दारिद्र्यं गदं जगत् । रसध्यानमिदं प्रोक्तं ब्रह्महत्यादिपापनुत् ॥ ३१
अभ्रग्रासो हि सूतस्य नैवेद्यं परिकीर्तितम् । रसस्येत्यर्चनं कृत्वा प्राप्नुयात्क्रतुजं फलम् ॥ ३२
उदरे संस्थिते सूते यस्योत्क्रामति जीवितम् । स मुक्तो दुष्कृताद्घोरात्परयाति परमं पदम् ॥ ३३
मूर्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति। अमरी करोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात्

सुरगुरुगोद्विजहिंसापापकलापोद्भवं क्लिलमाध्यम् ।
श्वित्रं तदपि च शमयति यस्तस्मात्कः पवित्रतरः सूतात् ॥ ३५

रसबन्ध एव धन्यः प्रारम्भे यस्य सततमिति कारणा । सेत्स्यति रसे करिष्ये महीमहं निर्जरामरणाम्

सुकृतफलं तावादिदं मुकुले यज्जन्म धीश्च तत्रापि ।
साऽपि च सकलमहीतलतुलनफला भूतलं च सुविधेयम् ॥ ३७
भूतलविधेयतायाः फलमर्थास्ते च विविधभोगफलाः ।
भोगाश्च सन्ति शरीरे तदनित्यमतो वृथा सकलम् ॥ ३८
इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान्सदैव यतनीयम् ।
मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ॥ ,, ३९

तत्स्थैर्ये न समर्थं रसायनं किमपि मूललोहादि । स्वयमस्थिरस्वभावं दाह्यं क्लेद्यं च शोष्यं च ॥
काष्ठौषध्यो नागे नागो वङ्गेऽथ वङ्गमपि शुल्वे । शुल्वं तारे तारं कनके कनकं च लीयते सूते ॥ ४१

---

१ ख. भाव° । २ छ. °वाङ्मान° । ३ ख. °न्मादिसं° । ४ ठ. °गन्धिपि° । ५ च. तुटिमात्रं । ६ च. °रिचार° ७ ग. °यमिदं । ८ छ. °पसमूहोद्भ° । ९ छ. °तमति करुणा । १० क. °करुणा । ११ ग. सोम्यं ।

अमृतत्व हि भजन्ते हरमूर्तौ योगिनो यथा लीनाः । तद्वत्कवलितगगने रसराजे हेमलोहाद्याः ॥
परमात्मनीव सततं भवति लयो यत्र सर्वसत्त्वानाम् । एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥
स्थिरदेहेऽभ्यासवशात्प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् । प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुनर्भवसंजन्मदुःखानि ॥
एकांशेन जगद्गुणपदवह्यावस्थितं परं ज्योतिः । पादैस्त्रिभिस्तदमृतं सुलभं न विरक्तिमात्रेण ॥
न हि देहेन कथंचिद्व्याधिजरामरणदुःखविधुरेण । क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्मं तद्ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥४६
नामापि देहसिद्धेः को गृह्णीयादृते शरीरेण । यद्योगगम्यमेकं मनसोऽपि न गोचरं तत्त्वम् ॥
यद्ग्रहणात्तपसो वेदाध्ययनाद्यमात्सदाचारात् । अत्यन्तदुर्लभा किल योगवशादात्मसंवित्तिः ॥
भ्रूयुगमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि । केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं परं ज्योतिः
परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् । विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥
तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्पश्यन् । उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाऽऽप्नोति
रागद्वेषविमुक्ताः सत्याचारा मृषारहिताः । सर्वत्र निर्विशेषा भवन्ति चिद्ब्रह्मसंस्पर्शात् ॥ ५२
तिष्ठन्त्यणिमादियुता विलसद्देहाः सदोदितानन्दाः । ब्रह्मस्वभावममृतं संप्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ॥
आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो न जानाति सूतकम् । अदृष्टविग्रहं देवं कथं ज्ञास्यति चिन्मयम् ॥ ५५
यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविवशं च । योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥
बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः । + यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम्
अस्मिन्नेव शरीरे येषां परमात्मनो न संवेदः । देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद्ब्रह्म दूरतरम् ॥ ५८
ब्रह्मादयो यतन्ते तस्मिन्दिव्यां तनुं समाश्रित्य । जीवन्मुक्ताश्चान्ये कल्पान्तस्थायिनो मुनयः ॥
तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमम् । दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥
शैलेऽस्मिञ्छिवयोः प्रीत्या परस्परजिगीषया । संप्रवृत्ते च संभोगे त्रिलोकीक्षोभकारिणि ॥
विनिवारयितुं बाह्यः संभोगं प्रेषितैः सुरैः । काङ्क्षमाणैस्तयोः पुत्रं तारकासुरमारकम् ॥ ६२
कपोतरूपिणं प्राप्तं हिमवत्कन्दरेऽनलम् । अपक्षिभावसंक्षुब्धं स्मरलीलाविलोकिनम् ॥ ६३
तं दृष्ट्वा लज्जितः शंभुर्विरतः सुरतात्तदा । मच्युतश्चेरमो धातुर्गृहीतः शूलपाणिना ॥ ६४
प्रक्षिप्तो वदने वह्नेर्गङ्गायामपि सोऽपतत् । बहिः क्षिप्तस्तया सोऽपि परिदन्दह्यमानया ॥ ६५
संजातास्तन्मलोद्धानाद्धातवः सिद्धिहेतवः । यावदग्निमुखाद्देवो न्यपतद्भूरिसारतः ॥ ६६
शतयोजननिम्नांस्तान्कृत्वा कूपांस्तु पञ्च च । तदाप्रभृति कूपस्थं तद्देवः पञ्चधाऽभवत् ॥ ६७
रसो रसेन्द्रः सूतश्च पारदो मिश्रकस्तथा । इति पञ्चविधो जातः क्षेत्रभेदेन शंभुजः ॥ ६८
रसो रक्तो विनिर्मुक्तः सर्वदोषैः रसायनः । संजातस्त्रिदशास्तेन नीरुजा निर्जरामराः ॥ ६९
रसेन्द्रो दोषनिर्मुक्तः स्यात्तो रूक्षोऽतिचञ्चलः । रसायनोऽभवंस्तेन नागा मृत्युजरोज्झिताः ॥

* जगद्भातीत्ययं पाठः सर्वेष्वपि पुस्तकेषु । + जातविवेको । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेष्वयमेव पाठो दृश्यते ।

१ ख. °नर्वनवा° । २ ग. °सदुःखेन । ए° । ३ ग. 'योगिग' । ४ ग. ठ. °लयति । ५ ख. उच्छिख° ६ क. ख. ग. ट. ठ. °हेहा मुदा सदानन्दाः । ७ छ. °गे त्रैलोक्यक्षोभकारिणी । ८ छ. संयोगं । ९ ग. च. °ख यो । १० ख. °लाद्धाना धातं । ११ ख. °सिद्धहे° । १२ ग. अपतद्भुवि भारतः ॥ ६६ ॥ १३ क. ख. °रिभार° १४ छ. °तिनिर्मलः ।

देवैर्नागैश्च तौ कूपौ पूरितौ मृद्भिरम्भसा । तदाप्रभृति लोकानां तौ जातावतिदुर्लभौ ॥ ७१
ईषत्पीतश्च रूक्षाङ्गो दोषयुक्तश्च सूतकः । दशाष्टसंस्कृतैः सिद्धो देहं लोहं करोति सः ॥ ७२
अथान्यकूपजः कोऽपि स चलः श्वेतवर्णवान् । पारदो विविधैर्योगैः सर्वरोगहरः स हि ॥ ७३
मयूरचान्द्रिकाछायः स रसो मिश्रको मतः । सोऽप्यष्टादशसंस्काररयुक्तश्चातीव सिद्धिदः ॥ ७४
त्रयः सूतादयः सूताः सर्वसिद्धिकरा अपि । निजकर्मविनिर्माणैः शक्तिपन्तोऽतिमात्रया ॥ ७५
एतां रससमुत्पत्तिं यो जानाति स धार्मिकः । आयुरारोग्यसंतानं रससिद्धिं च विन्दति ॥ ७६
रसनात्सर्वधातूनां रस इत्यभिधीयते । जरारुङ्मृत्युनाशाय रस्यते वा रसो मतः ॥ ७७
रसोपरसराजत्वाद्रसेन्द्र इति कीर्तितः । देहलोहमयीं सिद्धिं सूते सूतस्ततः स्मृतः ॥ ७८
रोगपङ्काब्धिमग्नानां पारदानाच्च पारदः । सर्वधातुगतं तेजोमिश्रितं यत्र तिष्ठति ॥ ७९
तस्मात्स मिश्रकः प्रोक्तो नानारूपफलप्रदः । एवंभूतस्य सूतस्य मर्त्यमृत्युगदच्छिदः ॥
प्रभावान्मानुषा जाता देवतुल्यबलायुषः ॥ ८०
तान्दृष्ट्वाऽभ्यर्थितो रुद्रः शक्रेण तदनन्तरम् । दौपैश्च कञ्चुकाभिश्च रसराजो नियोजितः ॥ ८१
तदाप्रभृति सूतोऽसौ नैव सिध्यत्यसंस्कृतः । जलगो जलरूपेण त्वरितो हंसगो भवेत् ॥ ८२
मलगो मलरूपेण सधूमो धूमगो भवेत् । अन्या जीवगतिर्दैवी जीवोऽण्डादिव निष्क्रमेत् ॥ ८३
स तांश्च जीवयेज्जीवांस्तेन जीवो रसः स्मृतः । चतस्रो गतयो दृश्या अदृश्या पञ्चमी गतिः ॥ ८४
मन्त्रध्यानादिना तस्य रुध्यते पञ्चमी गतिः । इति भिन्नगतित्वाच्च सूतराज्यस्य दुर्लभः ॥ ८५
संस्कारस्तस्य भिषजा निपुणेन तु लक्षयेत् । प्रथमे रजसि स्नातां हयारूढां स्वलंकृताम् ॥ ८६
वीक्षमाणां वधूं दृष्ट्वा जिघृक्षुः कूपगो रसः । उद्गच्छति जवात्साऽपि तं दृष्ट्वा याति वेगतः ॥ ८७
अनुगच्छति तां सूतः सीमानं योजनोन्मितम् । प्रत्यायाति ततः कूपं वेगतः शिवसंभवः ॥ ८८
मार्गनिर्मितगर्तेषु स्थितं गृह्णन्ति पारदम् । पतितो दरदे देशे गौरवाद्वह्निवक्त्रतः ॥ ८९
स रसो भूतले लीनस्तत्तद्देशनिवासिनः । तां मृदं पातनायन्त्रे क्षिप्त्वा सूतं हरन्ति च ॥ ९०

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसोत्पत्तिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

[महारसाः ।]

अभ्रवैक्रान्तमाक्षीकविमलाद्रिजसस्यकम् । चपलो रसकश्चेति ज्ञात्वाऽष्टौ संग्रहेद्रसान् ॥ १
[देव्या रजो भवेद्गन्धो धातुः शुक्रं तथाऽभ्रकम् । इति क्षेपकः] ॥ २
गौरीतेजः परममृतं वातपित्तक्षयघ्नं प्रज्ञाबोधि प्रशमितरुजं वृष्यमायुष्यमग्र्यम् ।
बल्यं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीर्यं तत्तद्योगैः सकलगदहृद्व्योम सूतेन्द्रवन्धि ॥ ३
राजहस्तादधस्तात्यत्समानीतं घनं खेनैः । भवेत्तदुक्तफलदं निःसत्त्वं निष्फलं परम् ॥ ४

---

१ ग. सोऽपि चञ्चलः । २ ग. च. ट. °वैक्रमं° । ३ ङ. °र्माणाः शं° । ४ ग. इत्थंभू° । ५ ग. °त्वाद्धि सूं° । ६ ङ. दुर्लभाः । ७ ङ. °स्कारास्त° । ८ ङ. कारयेत् । ज. निपुणेन तु लक्षयेत् । ९ क. ख. गृह्णाति । १० ग. खनैः । छ. जनैः ।

पिनाकं नागमण्डूकं वज्रमित्यभ्रकं मतम् । श्वेतादिवर्णभेदेन प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् ॥ ५
पिनाकं पार्वकोक्तं विमुञ्चति दलोच्चयम् । तत्सेवितं मलं वह्ध्वा मारयत्येव मानवम् ॥ ६
नागाभ्रं नागवत्कुर्याद्ध्वानिं पावकसंस्थितम् । तद्भुक्तं कुरुते कुष्ठं मण्डलाख्यं न संशयः ॥ ७
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मण्डूकं ध्मातं पतति चाभ्रकम् । तत्कुर्यादश्मरीरोगमसाध्यं शस्त्रतोऽन्यथा ॥ ८
वज्राभ्रं वह्निसंतप्तं निर्मुक्ताशेषवैकृतम् । देहलौहकरं तच्च सर्वरोगहरं परम् ॥ ९
श्वेतं रक्तं च पीतं च कृष्णमेवं चतुर्विधम् । श्वेतं श्वेतक्रियासूक्तं रक्ताभं रक्तकर्मणि ॥
पीताभमभ्रकं यत्तु श्रेष्ठं तत्पीतकर्मणि ॥ १०
चतुर्विधं वरं व्योम यद्यप्युक्तं रसायने । तथाऽपि कृष्णवर्णाभ्रं कोटिकोटिगुणाधिकम् ॥ ११
स्निग्धं पृथुदलं वर्णसंयुक्तं भारतोऽधिकम् । सुखनिर्मोच्यपत्रं च तदभ्रं शस्तमीरितम् ॥ १२
सचन्द्रिकं च किट्टाभं व्योम न ग्रासयेद्रसः । ग्रसितश्च नियोज्योऽसौ लोहे चैव रसायने ॥ १३
निश्चन्द्रिकं मृतं व्योम सेव्यं सर्वगदेषु च । सेवितं चन्द्रसंयुक्तं मेहं मन्दानलं चरेत् ॥ १४
यैरुक्तं युक्तिनिर्मुक्तैः पत्राभ्रकरसायनम् । तैर्दृष्टं कालकूटाख्यं विषं जीवनहेतवे ॥ १५
सत्त्वार्थं सेवनार्थं च योजयेच्छोधिताभ्रकम् । अन्यथा त्वगुणं कृत्वा विकरोत्येव निश्चितम् ॥
प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्जिकेऽभ्रकम् । निर्दोषं जायते नूनं क्षिप्तं वाऽपि गोजले ॥
त्रिफलाक्वथिते चापि गव्यं दुग्धे विशेषतः । ततो धान्याभ्रकं कृत्वा पिष्ट्वा मत्स्याक्षिकारसैः ॥
चक्रीं कृत्वा विशोष्याथ पुटेदर्धभके पुटे । पुटेदेवं हि षड्वारं पौनर्नवरसैः सह ॥ १९
कलांशटङ्कणेनापि संमर्द्य कृतचक्रिकम् । अर्धभाल्यपुटैस्तद्वत्सप्तवारं पुटेत्खलु ॥ २०
एवं वासारसेनापि तण्डुलीयरसेन च । प्रपुटेत्सप्तवाराणि पूर्वमोक्तविधानतः ॥ २१
एवं सिद्धं घनं सर्वयोगेषु विनियोजयेत् । चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि काञ्जिके ॥ २२
निर्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते । धान्याभ्रं कासमर्दस्य रसेन परिमर्दितम् ॥ २३
पुटितं दशवारेण म्रियते नात्र संशयः । तद्वन्मुस्तारसेनापि तन्दुलीयरसेन च ॥ २४
पीतामलकसौभाग्यपिष्टं चक्रीकृताभ्रकम् ॥ २५
पुटितं षष्टिवाराणि सिन्दूराभं प्रजायते । क्षयाद्यखिलरोगघ्नं भवेद्रोगानुपानतः ॥ २६
वटमूलत्वचः क्वाथैस्ताम्बूलीपत्रसारतः । वासामत्स्याक्षिकाभ्यां वा मीनाक्ष्या सकटिल्लपा ॥
पयसा वटवृक्षस्य मर्दितं पुटितं घनम् । भवेद्विंशतिवारेण सिन्दूरसदृशप्रभम् ॥ २८
पादांशटङ्कणोपेतं मुसलीरसमर्दितम् । रुन्ध्यात्कोष्ठ्यां दृढं ध्मातं सत्त्वरूपं भवेद्धनम् ॥ २९
कासमर्दघनध्वानवासानां च पुनर्भुवः । मत्स्याक्ष्याः काण्डवल्ल्याश्च हंसपाद्या रसैः पृथक् ॥
पिष्ट्वा पिष्ट्वा प्रयत्नेन शोषयेद्धर्मयोगतः । पलं गोधूमचूर्णस्य क्षुद्रमत्स्याश्च टङ्कणम् ॥ ३१
प्रत्येकमष्टमांशेन दत्त्वा दत्त्वा विमर्दयेत् । मर्दने मर्दने सम्यक्शोषयेद्रविरश्मिभिः ॥ ३२
पञ्चाजं पञ्चगव्यं वा पञ्चमाहिषमेव च । क्षिप्त्वा गोलान्प्रकुर्वीत किंचित्तिन्दुकतोऽधिकान् ॥

---

१ छ. °वके तप्तं । २ ज. मलान्वह्ध्वा । ३ ङ. °ध्यं शास्त्र° । ४ छ. लो° । ५ क. तत्तु । ६ ज. पृथग्दलं । ७ ग. °निर्मोचप° । ८ ग. °त्रं यत्तद° । ९ क तैर्दिष्टं । १० ख. वाऽपि । ११ ख. °यं द्विष° । १२ क. एतत्सिद्धं हतं स° । १३ क. राभ्रं प्र° । १४ ख. °वाराणि सि° । १५ क ग. °दृशं घनम् । १६ ख. रुद्ध्वा कौञ्च्यां द° । १७ ङ. घनाधमन्यवा° । ज. घनच्छिन्नवा° । १८ ख. वा ।

पयो दधि घृतं मूत्रं सविट्कं चाजमुच्यते । अधःपातनकोष्ठ्यां हि ध्मात्वा सत्त्वं निपातयेत् ॥
कोष्ठ्यां किट्टं समाहृत्य विचूर्ण्य रवकान्हरेत् । तत्किट्टं स्वल्पटङ्केन गोमयेन विमर्द्य च ॥ ३५
गोलान्विधाय संशोष्य घर्मे भूयोऽपि पूर्ववत् । भूयः किटं समाहृत्य मृदित्वा सत्त्वमाहरेत् ॥ ३६
अथ सत्त्वकणांस्तांस्तु क्वाथयित्वाऽम्लकाञ्जिकैः । शोधनीयैर्गणोपेतं मूषामध्ये निरुध्य च ॥ ३७
सम्यग्द्रुतं समाहृत्य द्विवारं प्रथमेद्धनम् । इति शुद्धं भवेत्सत्त्वं योज्यं रसरसायने ॥ ३८
मधुतैलवसाज्येषु द्रावितं परिवापितम् । मृदु स्याद्दशवारेण सत्त्वं लोहादिकं स्वरम् ॥ ३९
पेंट्टचूर्णं विधायाथ गोघृतेन परिप्लुतम् । भर्जयेत्सप्तवाराणि चुल्लीसंस्थितखर्परे ॥ ४०
अग्निवर्णं भवेद्यावद्वारं वारं विचूर्णयेत् । तृणं क्षिप्त्वा दहेद्यावत्तावद्वा भर्जनं चरेत् ॥ ४१
ततः सगन्धकं पिष्ट्वा वटमूलकषायतः । पुटेद्विंशतिवारेण वाराहेण पुटेन हि ॥ ४२
पुनर्विंशतिवाराणि त्रिफलोत्थकषायतः । त्रिफलामुण्डिकाभृङ्गपत्रैपथ्याक्षमूलकैः ॥ ४३
भावयित्वा प्रयोक्तव्यं सर्वरोगेषु मात्रया । सत्त्वाभ्रार्किचिदपरं निर्विकारं गुणाधिकम् ॥ ४४
एवं चेच्छतवाराणि पुटपाकेन साधितम् । गुणवज्जायतेऽत्यर्थं परं पाचनदीपनम् ॥ ४५
गन्धर्वपत्रतोयेन गुडेन सह भावितम् । अधोर्ध्वं वटपत्राणि निश्चन्द्रं त्रिपुटैः खगम् ॥ ४६
क्षुधं करोति चात्यर्थं गुञ्जार्धमितिसेवया । तत्तद्रोगहरैर्योगैः सर्वरोगहरं परम् ॥ ४७
सत्त्वस्य गोलकं ध्मातं सस्यसंयुक्तकाञ्जिके । निर्वाप्य तत्क्षणेनैव कुट्टयेल्लोहपारया ॥ ४८
संमताप्य घनस्थूलकणान्क्षिप्त्वाऽथ काञ्जिके । तत्क्षणेन समाहृत्य कुट्टयित्वा रजश्चरेत् ॥ ४९
गोघृतेन च तच्चूर्णं भर्जयेत्पूर्ववत्त्रिधा । धात्रीफलरसैस्तद्वद्धात्रीपत्ररसेन वा ॥ ५०
भर्जने भर्जने कार्यं शिलापट्टेन पेषणम् । ततः पुनर्नवावासासारसैः काञ्जिकमिश्रितैः ॥ ५१
सपुटेदशवाराणि दशवाराणि गन्धकैः । एवं संशोधितं व्योमसत्त्वं सर्वगुणोत्तरम् ॥ ५२
यथेष्टं विनियोक्तव्यं जारणे च रसायने । द्वैतयो नैव निर्दिष्टाः शास्त्रे दृष्टा अपि ध्रुवम् ॥
विना शंभोः प्रसादेन न सिध्यन्ति कदाचन ॥ ५३

वेल्लव्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं
दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरुग्ग्रहणिकाशूलार्शकुष्ठापहम् ।
जीर्तिं श्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं
मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते योगैरशेषामयान् ॥ ५४

अथ वैक्रान्तः—अष्टास्रश्चाष्टफलकः षट्कोणो मसृणो गुरुः ।
शुद्धमिश्रितवर्णैश्च युक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥ ५५
श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलः पारावतच्छविः । श्यामलः कृष्णवर्णश्च कर्बुरश्चाष्टधा हि सः ॥ ५६

---

१ क. ख. °ख्य धमेद्भूयोऽ° । २ ग. °यगुणो° । ३ ख. °म्यद्गतं स° । ४ ग. °मेत्ततः । ङ. °मेत्पुनः । ५ ग. °रिभावित । ६ ग. °दिवत्पर° । ७ ग. पटुचू° । छ पटचू° । ८ क चूल्लिसं° । ९ °वाराणि वा° । १० ज. °त्रवासाममू° । ११ ख. °क्षभृङ्गकैः ॥ ४३ ॥ १२ क. °क्षुधां । १३ ख. °मितसे° । ग. °मितसेवनात । १४ ग. °ञ्जिकैः । १५ ख. द्वतयो । १६ क.ङ. ठ. ड. ध्रुवम् । १७ ख. °शूलं च कु° । १८ ग. °मकोष्टामयान् । १९ छ. °मयान् । २० ख. ऊर्ध्वशो । ज. कुष्ठं पीनसपित्तमेहं° ।

आयुष्प्रदश्च बलवर्णकरोऽतिहृद्यः मन्दाग्निदः सकलदोषगदापहारी ।
दीप्ताग्निकृत्पविसमानगुणस्तरस्वी वैक्रान्तकः खलु वपुर्बललोहकारी ॥ ५७
रसायनेषु सर्वेषु पूर्वगण्यः प्रतापवान् । वज्रस्थाने नियोक्तव्यो वैक्रान्तः सर्वदोषहा ॥ ५८
(ग्रन्थान्तरे-दैत्येन्द्रो माहिषः सिद्धः सहदेवसमुद्भवः ।) दुर्गा भगवती देवी तं शूलेन व्यमर्दयत् ॥
तस्य रक्तं तु पतितं यत्र यत्र स्थितं भुवि । तत्र तत्र तु वैक्रान्तं वज्राकारं महारसम् ॥ ६०
विन्ध्यस्य दक्षिणे भागेऽस्ति शुक्तिरे भागेऽस्ति सर्वतः ।
* विक्रुन्तयति लोहानि तेन वैक्रान्तकः स्मृतः ॥ ६१
श्वेतः पीतस्तथा रक्तो नीलः पारावतप्रभः । मयूरकण्ठसदृशश्चान्यो मरकतप्रभः ॥ ६२
देहसिद्धिकरं कृष्णं पीते पीतं सिते सितम् । सर्वार्थसिद्धिदं रक्तं तथा मरकतप्रभम् ॥ ६३
शेषे द्वे निष्फले वर्ज्ये वैक्रान्तमिति संज्ञया ॥ ६४

अथाऽऽहरणविधिः—यत्र क्षेत्रे स्थितं चैव वैक्रान्तं तत्र भैरवम् ।
विनायकं च संपूज्य गृह्णीयाच्छुद्धमानसः ॥ ६५
वैक्रान्तो वज्रसदृशो देहलोहकरो मतः । विषघ्नो रसराजश्च ज्वरकुष्ठक्षयप्रणुत् ॥ ६६
वैक्रान्तकाः स्युस्त्रिदिनं विशुद्धाः संस्वेदिताः क्षारपटूनि दत्त्वा ।
अम्लेषु मूत्रेषु कुलत्थरम्भानीरेऽथवा कोद्रवतारिपक्काः ॥ ६७
कुलत्थक्वाथसंस्विन्नो वैक्रान्तः परिशुध्यति । म्रियतेऽष्टपुटैर्गन्धनिम्बुकद्रवसंयुतः ॥ ६८
वैक्रान्तेषु च तप्तेषु हयमूत्रं विनिक्षिपेत् । पौनःपुन्येन वा कुर्याद्भवं दत्त्वा पुटं त्वेनु ॥ ६९
भस्मीभूतं तु वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत् । मोक्षमोरटपालाशक्षारगोमूत्रभावितम् ॥ ७०
वज्रकन्दनिशाकल्कफलचूर्णसमन्वितम् । तत्कल्कं टङ्कणं लाक्षाचूर्णं वैक्रान्तसंभवम् ॥ ७१
नवसारसमायुक्तं मेषशृङ्गीद्रवान्वितम् । पिण्डितं मूकमूषस्थं ध्मापितं च हठाग्निना ॥ ७२
तत्रैव पतते सत्त्वं वैक्रान्तस्य न संशयः । सत्त्वपातनयोगेन मर्दितश्च वटीकृतः ॥
मूषास्थो घटिकाध्मातो वैक्रान्तः सत्त्वमुत्सृजेत् ॥ ७३
भस्मत्वं समुपागतो विकृतको हेम्ना मृतेनान्वितः पादांशेन कणाजयत्रेल्लसहितो गुञ्जामितः सेवितः
यक्ष्माणं जरणं च पाण्डुगुदजं श्वासं च कासामयं दुष्टां च ग्रहणीमुरःक्षतमुखान्रोगाञ्जयेद्देहकृत् ॥
सूतभस्मार्धसंयुक्तं नीलवैक्रान्तभस्मकम् । मृताभ्रसत्त्वमुभयोस्तुलितं परिमर्दितम् ॥ ७५
क्षौद्राज्यसंयुतं प्रातर्गुञ्जामात्रं निषेवितम् । निहन्ति सकलान्रोगान्दुर्जयानन्यभेषजैः ॥
त्रिःसप्तदिवसैर्नृणां गङ्गाम्भ इव पातकम् ॥ ७६

अथ माक्षिकम्—सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनो रसः ।
तोप्यां किरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ७७

---

* सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु विकुन्तयति । विक्रन्तयति । विक्रान्तयतीति पाठत्रयं दृश्यते । किंतु विक्रामयतीति पाठान्तरकल्पनाकरणं साधीयः ।

---

१ क. पूर्व.ग° । २ ज. सर्वदेवसमुद्भवा । ३ ज. भागे । ४ ज. चास्ति । ५ क. °रवालस° । ६ ख. अष्टधा ॥ ६३ ॥ ७ ग. °ष्टगुणैर्भ° । ८ ज. °र्गन्धोनि° । ९ ग. °र्याद्भावं । १० ग. तनु । ११ ख. शरावेण सं° । १२ ङ. गुञ्जोन्मितः । १३ ङ. जठरं । १४ ख. °न्यभेष° । १५ ङ. त्रिस° । १६ ख. तापीकि° ।

ताप्यः सूर्यांशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्यते । मधुरः काञ्चनाभासः साम्लो रजतसंनिभः ॥ ७८
किंचित्कषायमधुरः [1]शीतः पाके कटुर्लघुः । तत्सेवनाज्जराव्याधिविषैर्न परिभूयते ॥ ७९
माक्षिको द्विविधो हेममाक्षिकस्तारमाक्षिकः । तत्राऽऽद्यं माक्षिकं कान्यकुब्जोत्थं स्वर्णसंनिभम् ॥
तपतीतीरसंभूतं पञ्चवर्णसुवर्णवत् । पाषाणवत्[2]हलः प्रोक्तस्तारास्[3]त्र्योऽल्पगुणात्मकः ॥ ८१

माक्षीकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृष्यः ।
दुर्मेललोहद्वयमेलनश्च गुणोत्तरः सर्वरसायनाग्र्यः ॥ ८२

एरण्डतैललुङ्गाम्बुसिद्धं शुध्यति माक्षिकम् । सिद्धं वा कदलीकन्दतोयेन घटिकाद्वयम् ॥ ८३
तप्तं क्षिप्तं वराकाथे शुद्धिमायाति माक्षिकम् । मातुलुङ्गाम्बुगन्धाभ्यां पिष्टं मूषोदरे स्थितम् ॥ ८४
पेऽर्कक्रोडपुटैर्दग्धं म्रियते माक्षिकं खलु । एरण्डस्नेहगव्याजैर्मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ८५
खर्परस्थं दृढं पक्वं जायते धातुसंनिभम् । एवं मृतं रसे योज्यं रसायनविधावपि ॥ ८६
त्रिंशांशनागसंयुक्तं क्षारैरम्लैश्च वर्जितम् । ध्मातं प्रकटमूषायां सत्त्वं मुञ्चति माक्षिकम् ॥ ८७
सप्तवारं परिद्राव्य क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे । माक्षीकसत्त्वसंमिश्रं नागं नश्यति निश्चितम् ॥ ८८
क्षौद्रगन्धर्वतैलाभ्यां गोमूत्रेण घृतेन च । कदलीकन्दसारेण भावितं माक्षिकं मुहुः ॥ ८९
मूषायां मुञ्चति ध्मातं सत्त्वं शुल्वनिभं मृदु ॥ ९०
गुञ्जाबीजसमच्छायं द्रुतद्रावि च शीतलम् । ताप्यसत्त्वं विशुद्धं तद्देहलोहकरं परम् ॥ ९१

माक्षीकसत्त्वेन रसेन्द्रपिष्टं कृत्वा विलीने च बालिं निधाय ।
संमिश्र्य संमर्द्य च खल्वमध्ये निक्षिप्य सत्त्वं द्रुतिमभ्रकस्य ॥ ९२
विधाय गोलं लवणाख्ययन्त्रे पचेदिनार्धं मृदुवह्निना च ।
स्वतः सुशीतं परिचूर्ण्य सम्यग्वल्लोन्मितं त्र्योषविडङ्गयुक्तम् ॥ ९३
संसेवितं क्षौद्रयुतं निहन्ति जरां सरोगां त्वपमृत्युमेव ।
दुःसाध्यरोगानपि सप्तवासरैर्नेतेन तुल्योऽस्ति सुधारसोऽपि ॥ ९४
एरण्डोत्थेन तैलेन गुञ्जाक्षौद्रं च टङ्कणम् । मर्दितं तस्य वापेन सत्त्वं माक्षीकजं द्रवेत् ॥ ९५

अथ विमलः—विमलस्त्रिविधः प्रोक्तो हेमाद्यस्तारपूर्वकः ।
तृतीयः कांस्यविमलस्तत्तत्कान्त्या स लक्ष्यते ॥ ९६
वर्तुलः कोणसंयुक्तः स्निग्धश्च फलकान्वितः । मरुत्पित्तहरो वृष्यो विमलोऽतिरसायनः ॥ ९७
पूर्वो हेमक्रियासूक्तो द्वितीयो रूप्यकुन्मतः । तृतीयो भेषजे तेषु पूर्वपूर्वो गुणोत्तरः ॥ ९८
आटरूषजले स्विन्नो विमलो विमलो भवेत् । जम्बीरस्वरसे स्विन्नो मेषशृङ्गीरसेऽथवा ॥ ९९
आयाति शुद्धिं विमलो धातवश्च [4]यथा परे । गन्धाश्मलकुचाम्लैश्च म्रियते दशभिः पुटैः ॥ १००
सटङ्कलकुचद्रावैर्मेषशृङ्ग्याश्च भस्मना । पिष्टो मूषोदरे लिप्तः संशोष्य च निरुध्य च ॥ १०१

---

१ ग. च. शीतपाकः क° । २ ख. °वहलः । ३ ख. °त्र्योऽसौ गु° । ४ ख. °मेलकश्च । ५ ज. चक्रकोटपु° । ६ ङ. °अकोलपु° । ७ ख. च । ज. वै । ८ ख मर्दितं । ९ क. °द्राव्यं क्षि । १० ङ. °न्धकतै° । ११ क. °यं हतं । १२ ङ. °द्रावश्च सतिवत् । १३ क. ख. °सत्त्वं च रसेन पि° । १४ ङ. °ममृतस्य ॥ ९१ ॥ १५ ङ. ज्वरान्सरो-गांस्त्वप° । १६ ग तथा । १७ ज. पिष्ट्वा मूषोदरे लिप्तः संशोष्याऽऽशु निरुध्य च ॥ १०० ॥

पद्मस्थकोकिलैर्ध्मातो विमलः सीससंनिभः । सत्त्वं मुञ्चति तद्युक्तो रसः स्यात्स रसायनः ॥
विमलं शिग्रुतोयेन काङ्क्षीकासीसटङ्कणम् । वज्रकन्दसमायुक्तं भावितं कदलीरसैः ॥ १०३
मोक्षकक्षारसंयुक्तं ध्मापितं मूकमूषगम् । सत्त्वं चन्द्रार्कसंकाशं पतते नात्र संशयः ॥ १०४
तत्सत्त्वं सूतसंयुक्तं पिष्टं कृत्वा सुमर्दितम् । विलीने गन्धके क्षिप्त्वा जारयेत्त्रिगुणालकम् ॥१०५
शिलां पञ्चगुणां चापि वालुकायन्त्रके खलु । तारभस्मदशांशेन तावद्वैक्रान्तकं मृतम् ॥ १०६
सर्वमेकत्र संचूर्ण्य पटेन परिगाल्य च । निक्षिप्य कूपिकामध्ये परिपूर्यं प्रयत्नतः १०७

लीढो व्योषवरान्वितो विमलको युक्तो घृतैः सेवितो
हन्याद्दुर्भगकुज्ज्वराञ्श्वपथुकं पाण्डुप्रमेहारुचीः ।
मूलार्तिं ग्रहणीं च शूलमतुलं यक्ष्मामयं कामलां
सर्वान्पित्तमरुद्धृदान्किमपरैर्योगैरशेषामयान् ॥ इति विमलः ॥ १०८

अथ शिलाधातुः—शिलाधातुर्द्विधा प्रोक्तो गोमूत्राद्यो रसायनः ।
कर्पूरपूर्वकश्चान्यस्तत्राऽऽद्यो द्विविधः पुनः ॥ १०९
ससत्त्वश्चैव निःसत्त्वस्तयोः पूर्वो गुणाधिकः । ग्रीष्मे तीव्रार्कतप्तेभ्यः पादेभ्यो हिमभूभृतः ११०
स्वर्णरूप्यार्कगर्भेभ्यः शिलाधातुर्विनिःसरेत् । स्वर्णगर्भगिरेर्जातो जपापुष्पनिभो गुरुः ॥ १११
स स्वल्पतिक्तः सुस्वादुः परमं तद्रसायनम् । रूप्यगर्भगिरेर्जातं मधुरं पाण्डुरं गुरु ॥ ११२
शिलाजं पित्तरोगघ्नं विशेषात्पाण्डुरोगहृत् । ताम्रगर्भे गिरेर्जातं नीलवर्णं घनं गुरु ॥ ११३
शिलाजं कफवातघ्नं तिक्तोष्णं क्षयरोगहृत् । वह्नौ क्षिप्तं भवेद्यत्तल्लिङ्गाकारमधूमकम् ॥
सलिलेऽथ विलीनं च तच्छुद्धं हि शिलाजतु ॥ ११४
नूनं सज्वरपाण्डुशोफशमनं मेहाग्निमान्द्यापहं मेदश्छेदकरं च यक्ष्मशमनं शूलामयोन्मूलनम् ।
गुल्मप्लीहविनाशनं जठरहृच्छूलघ्नमामापहं सर्वत्वग्गदनाशनं किमपरं देहे च लोहे हितम् ११५
रसोपरससूतेन्द्ररत्नलोहेषु ये गुणाः । वसन्ति ते शिलाधातौ जरामृत्युजिगीषया ॥ ११६
क्षाराम्लगोजलैर्ध्मातं शुध्यत्येव शिलाजतु । शिलाधातुं च दुग्धेन त्रिफलामार्कवद्रवैः ॥ ११७
लोहपात्रे विनिक्षिप्य शोधयेदतियत्नतः । क्षाराम्लगुग्गुलोपेतैः स्वेदनीयश्चमध्यगैः ॥ ११८
स्वेदितं घटिकामानाच्छिलाधातु विशुध्यति । शिलया गन्धतालाभ्यां मातुलुङ्गरसेन च ॥११९
पुटितं हि शिलाधातु म्रियतेऽष्टगिरिण्डकैः ॥ १२०

भस्मीभूतशिलोद्भवं समतुलं कान्तं च वैक्रान्तकं
युक्तं च त्रिफलाकटुत्रिकघृतैर्वल्लेन तुल्यं भजेत् ।
पाण्डौ यक्ष्मगदे तथाऽग्निमदने मेहेषु शूलामये
गुल्मप्लीहमहोदरे बहुविधे शूले च योन्यामये ॥ १२१
सेवेत यदि षण्मासं रसायनविधानतः । वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १२२
पिष्टं द्रावणवर्गेण साम्लेन गिरिसंभवम् । क्षिप्त्वा मृदुदरे रुद्ध्वा गाढैर्ध्मातं हि कोकिलैः ॥

---

१ क. ख. शीतसंनिभः । ज. शीससंनिभम् । २ ङ. 'स्यात्सुर' । ज. 'स्याच्च रसायने । ३ ख. 'यनम् । ४ क. ख. जायते त्रिगु' । ५ क. ख. शिला पञ्चगुणा चा' । ६ ङ. परिपूज्य । ७ ग. वेद्धव्यो' । ८ ग. 'गृहद्वदाञ्श्व' । ९ ङ. यत्स्वल्पतिक्तं सुस्वादु पं' । १० ख. 'कारं सधू' । ११ ङ. 'लेऽप्यवि' । १२ ख. सर्वत्वग' । १३ घ. शिलाया । १४ ख. लिप्त्वा ।

सत्त्वं मुञ्चेच्छिलाधातुः श्वसनैर्लोहसंनिभम् । पाण्डुरं सिकताकारं कर्पूराभं शिलाजतु ॥ १२४
मूत्रकुच्छ्राश्मरीमेहकामलापाण्डुनाशनम् । एलातोयेन संभिन्नं सिद्धं शुद्धिमुपैति तत् ॥
नैतस्य मारणं सत्त्वपातनं विहितं बुधैः ॥ १२५

अथ सस्यकः—पीत्वा हालाहलं वान्तं पीतामृतगरुत्मता ।
विषेणामृतयुक्तेन गिरौ मरकताह्वये ॥ १२६
तद्वान्तं हि घनीभूतं संजातं सस्यकं खलु । मयूरकण्ठसच्छायं भाराढ्यमतिशस्यते ॥ १२७
द्रव्यं विषयुतं यत्तद्द्रव्याधिकगुणं भवेत् । हालाहलं सुधायुक्तं सुधाधिकगुणं तथा ॥ १२८
निःशेषदोषविषहृद्रुदशूलमूलकुष्ठाम्लपैत्तिकविबन्धहरं परं च ।
रसायनं वमनरेककरं गरघ्नं श्वित्रापहं गदितमत्र मयूरतुत्थम् ॥ १२९
सस्यकं शुद्धिमाप्नोति रक्तवर्गेण भावितम् । स्नेहवर्गेण संसिक्तं सप्तवारमदूषितम् ॥ १३०
दोलायन्त्रेण सुस्विन्नं सस्यकं प्रहरत्रयम् । गोमहिष्याजमूत्रेषु शुध्यते पञ्चखर्परम् ॥ १३१
लकुचद्रावगन्धाश्मपटङ्कणैश्च समन्वितम् । निरुध्य मृषिकामध्ये भ्रियते कौक्कुटैः पुटैः ॥ १३२
सस्यकस्य तु चूर्णं तु पादसौभाग्यसंयुतम् । करञ्जतैलमध्यस्थं दिनमेकं निधापयेत् ॥ १३३
अन्धमूषास्थमध्यस्थं धमापयेत्कोकिलत्रयम् । इन्द्रगोपाकृति चैव सत्त्वं भवति शोभनम् ॥ १३४
निम्बुद्रवाल्पटङ्काभ्यां मूषामध्ये निरुध्य च । ताम्ररूपं परिध्मातं सत्त्वं मुञ्चति सस्यकम् ॥ १३५
शुद्धं सस्यं शिलाक्रान्तं पूर्वभेषजसंयुतम् । नानाविधानयोगैश्च सत्त्वं मुञ्चति निश्चितम् ॥ १३६
सत्त्वमेतत्समादाय खरभृङ्गागमत्त्वभुक् । तन्मुद्रिका कृतस्पर्शा शूलघ्नी तत्क्षणाद्भवेत् ॥ १३७
चराचरं विषं भूतडाकिनीदृग्गतं जयेत् । मुद्रिकेयं विधातव्या दृष्टप्रत्ययकारिका ॥ १३८
रामवत्सोमसेनानीर्मुद्रितेऽपि तथाऽक्षरम् । हिमालयोत्तरे पार्श्वे अश्वकर्णो महाद्रुमः ॥ १३९
तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम् । मन्त्रेणानेन मुद्रय्यो निपीतं सप्तमन्त्रितम् ॥ १४०
सद्यः शूलहरं प्रोक्तमिति भालुकिभाषितम् । अनया मुद्रया तप्तं तैलमग्नौ सुनिश्चितम् ॥ १४१
लेपितं हन्ति वेगेन शूलं यत्र क्वचिद्भवेत् । सद्यः सूतिकरं नार्याः सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ १४२

अथ चपलः—गौरः श्वेतोऽरुणः कृष्णश्चपलस्तु चतुर्विधः ।
हेमाभश्चैव ताराभो विशेषाद्रसबन्धनः ॥ १४३
शेषौ तु मध्यौ लाक्षावच्छीघ्रद्रावौ तु निष्फलौ । वङ्गवद्द्रवते वह्नौ चपलस्तेन कीर्तितः ॥ १४४
चपलो लेखनः स्निग्धो देहलोहकरो मतः । रसराजसहायस्यात्तिक्तोष्णमधुरो मतः ॥ १४५
चपलः स्फटिकच्छायः षड्ङ्गी स्निग्धको गुरुः । त्रिदोषघ्नोऽतितृष्यश्च रसबन्धविधायकः ॥
महारसेषु कैश्चिद्धि चपलः परिकीर्तितः ॥ १४६
जम्बीरकर्कोटकशृङ्गवेरैर्विभावनाभिश्चपलस्य शुद्धिः ॥ १४७

---

१ क. °तुः स्वसनौ लोह° । ख. °तुः स्वश्वनौ लोह° । ग. °तुः स्वश्वनै° । घ. °तुः स्वस्वनेन लोह° । ङ. °तुः स्वश्वनेलों° । छ. °तुः श्वसनैः शुकोच्यां । ज. °तुः श्वसनैः सुकोष्ठधाम् । २ ज °राभं शि° । ३ ख. मुध्येत । ४ क. ब्रज खर्परे । छ. ज. तुत्थखपरम् । ५ ङ. विधाचयेत् । ६ क. मूषा च मध्यसंस्थाप्य । ७ ख. घ. °धा स्वम° । ङ. °धास्यम° । छ. °धासुम° । ८ ङ. °किलैस्त्रयैः । ९ ख. पतति । १० ख. शिखिका° । ११ घ. °य कर्षं भू° । १२ ङ. दकूतं । १३ क. ख. °वत्सुरसे° । १४ क. घ. °मुदिते । १५ ङ. निधनं । १६ ङ. °न्धकः ॥ १४३ ॥ १ . ङ. °लसः शि° ।

शैलं तु चूर्णयित्वा तु धान्याम्लोपाक्षवैर्विषैः । पिण्डं कृत्वा तु विधिवत्पातयेच्चपलं तथा १४८

अथ रसकः—रसको द्विविधः प्रोक्तो दुर्दुरः कारवेल्लकः ।

सदलो दुर्दुरः प्रोक्तो निर्दलः कारवेल्लकः ॥ १४९

सत्त्वपाते शुभः पूर्वो द्वितीयश्चौषधादिषु । रसकः सर्वमेहघ्नः कफपित्तविनाशनः ॥ १५०

नेत्ररोगक्षयघ्नश्च लोहपारदरञ्जनः । नागार्जुनेन संदिष्टौ रसश्च रसकावुभौ ॥ १५१

श्रेष्ठौ सिद्धरसौ ख्यातौ देहलोहकरौ परम् । रसश्च रसकश्चोभौ येनाग्निसहनौ कृतौ ॥ १५२

देहलोहमयी सिद्धिर्दासी तस्य न संशयः । कटुकालाबुनिर्यास आलोड्य रसकं पचेत् ॥ १५३

शुद्धं दोषविनिर्मुक्तं पीतवर्णं तु जायते । खर्परः परिसंतप्तः सप्तवारं निमज्जितः ॥ १५४

बीजपूरसस्यान्तर्निर्मलत्वं समश्नुते । नृमूत्रे वाऽश्वमूत्रे वा तक्रे वा काञ्जिकेऽथवा ॥ १५५

प्रताप्य मज्जितं सम्यक्खर्परं परिशुध्यति । नरमूत्रे स्थितो मासं रसको रञ्जयेद्ध्रुवम् ॥ १५६

शुद्धताम्रं रसं तारं शुद्धस्वर्णप्रभं यथा । हरिद्रात्रिफलाराला सिन्धूद्भवैः सटङ्कणैः ॥ १५७

सारुष्करैश्च पादांशैः साम्लैः संमर्द्य खर्परम् । लिप्तं वृन्ताकमूषायां शोषयित्वा निरुध्य च ॥

मूषामुखोपरि न्यस्य खर्परं प्रथमेत्ततः । खर्परे प्रहृते ज्वाला भवेन्नीला सिता यदि ॥ १५९

तदा संदंशतो मूषां धृत्वा कृत्वा त्वधोमुखीम् । शनैरास्फालयेद्भूमौ यथा नालं न भज्यते ॥ १६०

वज्राभं पतितं सत्त्वं समादाय नियोजयेत् । एवं त्रिचतुरैर्वारैः सर्वं सत्त्वं विनिःसरेत् ॥ १६१

साभयाजतुभूनागनिशाधूमजटङ्कणम् । मूकमूषागतं ध्मातं शुद्धं सत्त्वं विमुञ्चति ॥ १६२

लाक्षागुडासुरीपथ्याहरिद्रासर्जटङ्कणैः । सम्यक्संचूर्ण्य तत्पक्वं गोदुग्धेन घृतेन च ॥ १६३

वृन्ताकमूषिकामध्ये निरुध्य गुटिकाकृतिम् । ध्मात्वा ध्मात्वा समाकृष्य ढालयित्वा शिलातले ॥

सत्त्वं वज्राकृतिं ग्राह्यं रसकस्य मनोहरम् । यद्वा जलयुतां स्थालीं निखनेत्कोष्ठिकोदरे ॥ १६५

सच्छिद्रं तन्मुखे मल्लं तन्मुखेऽधोमुखीं क्षिपेत् । मूषोपरि शिखित्रांश्च प्रक्षिप्य प्रथमेदृढम् ॥

पतितं स्थालिकानीरे सत्त्वमादाय योजयेत् । तत्सत्त्वं तालकोपेतं प्रक्षिप्य खलु खर्परे ॥ १६७

मर्दयेल्लोहदण्डेन भस्मी भवति निश्चितम् । तद्भस्म मृतकान्तेन समेन सह योजयेत् ॥ १६८

अष्टगुञ्जामितं चूर्णं त्रिफलाक्वाथसंयुतम् । कान्तपात्रस्थितं रात्रौ तिलजप्रतिवापकम् ॥ १६९

निषेवितं निहन्त्याशु मधुमेहमपि ध्रुवम् ॥ १७०

पित्तं क्षयं च पाण्डुं च श्वयथुं गुल्ममेव च । रक्तगुल्मं च नारीणां प्रदरं सोमरोगकम् ॥ १७१

योनिरोगानशेषांश्च विषमांश्च ज्वरानपि । रजःशूलं च नारीणां कासं श्वासं च हिध्मिकाम् ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये महारसाष्टकशुद्ध्यादिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ घ. ङ. °पलस्तथा । २ घ. ठ दर्दुरः । ङ. दुर्दरः । ३ ज. [illegible] । ४ ज. निर्मूलीरस° । ५ क. ख. ठ. °स्यान्ते निर्म° । ६ क. ठ. °र्णसप्रभम् । ७ घ. तथा । ८ ख. मूषा मूषाप° । ९ ङ. °ऽप्पटं । १० ङ. ठ. प्रदते । घ. प्रदुते । ११ घ. ट. तुत्थं । १२ ज. च्छिद्रे त° । १३ ख. °मुखं क्षि° । १४ क. ख. श्वासं च हिध्मतां च विशेषतः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

[अथोपरसाः साधारणरसाश्च]

अथ गन्धकः—गन्धाश्मगैरिकाकासीसकाङ्क्षीतालशिलाञ्जनम् ।
कङ्कुष्ठं चेत्युपरसाश्चाष्टौ पारदकर्मणि ॥ १

पार्वत्युवाच—गन्धकस्य तु माहात्म्यं तद्गुह्यं वद मे प्रभो ।

ईश्वर उवाच—श्वेतद्वीपे पुरा देवि सर्वरत्नविभूषिते। सर्वकाममये रम्ये तीरे क्षारपयोनिधेः
विद्याधरादिमुख्याभिरङ्गनाभिश्च योगिनाम् । सिद्धाङ्गनाभिः श्रेष्ठाभिस्तथैवाप्सरसां गणैः ॥
देवाङ्गनाभी रम्याभिः क्रीडिताभिर्मनोहरैः । गीतैर्नृत्यैर्विचित्रैश्च वाद्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ ४
एवं संक्रीडमानायाः प्रादुर्बभूवतुः रजः । तद्रजोऽतीव सुश्रोणि सुगन्धि सुमनोहरम् ॥ ५
रजसश्चातिबाहुल्याद्वासस्ते रक्ततां ययौ । तत्र त्यक्त्वा तु तद्वस्त्रं सस्नाता क्षीरसागरे ॥ ६
स्नाता देवाङ्गनाभिस्त्वं कैलासं पुनरागता । ऊर्मिभिस्तद्रजोवस्त्रं नीतं मध्ये पयोनिधेः ॥ ७
एवं ते शोणितं भद्रे प्रविष्टं क्षीरसागरे । क्षीराब्धिमथने चैतदमृतेन सहोत्थितम् ॥ ८
निजगन्धेन तान्सर्वान्हर्षयन्सर्वदानवान् । ततो देवगणैरुक्तं गन्धकाख्यो भवत्वयम् ॥ ९
रसस्य बन्धनार्थाय जारणाय भवत्वयम् । ये गुणाः पारदे प्रोक्तास्ते चैवात्र भवन्त्विति ॥ १०
इति देवगणैः प्रीतैः पुरा प्रोक्तं सुरेश्वरि । तेनायं गन्धको नाम विख्यातः क्षितिमण्डले ॥ ११
स चापि त्रिविधो देवि शुकचञ्चुनिभो वरः । मध्यमः पीतवर्णः स्याच्छुक्लवर्णोऽधमः प्रिये ॥
ग्रन्थान्तरे—चतुर्धा गन्धको ज्ञेयो वर्णैः श्वेतादिभिः खलु। श्वेतोऽत्र खठिका प्रोक्तो लेपने लोहमारणे
तथा चामलसारः स्याद्यो भवेत्पीतवर्णवान् । शुकपिच्छः स एव स्याच्छ्रेष्ठो रसरसायने ॥ १४
रक्तश्च शुकतुण्डाख्यो धातुवादविधौ वरः । दुर्लभः कृष्णवर्णश्च स जरामृत्युनाशनः ॥ १५
गन्धाश्माऽतिरसायनः सुमधुरः पाके कटूष्णो मतः कण्डूकुष्ठविसर्पदद्रुदलनो दीप्तानलः पाचनः
आमोन्मोचनशोषणो विषहरः सूतेन्द्रवीर्यप्रदो गौरीपुष्पभवस्तथा कृमिहरः सैंत्यात्मकः सूतजित्
बलिना सेवितः पूर्वं प्रभूतबलहेतवे ॥ १७
वासुकिं कर्षतस्तस्य तन्मुखज्वालया द्रुता । वसा गन्धकगन्धाढ्या सर्वतो निःसृता तनोः ॥
गन्धकत्वं च संप्राप्ता गन्धोऽभूत्सविषः स्मृतः । तस्माद्धालिवसेत्युक्तो गन्धकोऽतिमनोहरः ॥
पयःस्विन्नो घटीमात्रं वारिधौतो हि गन्धकः । गव्याज्यविद्रुतो वस्त्राद्गालितः शुद्धिमृच्छति ॥
एवं संशोधितः सोऽयं पाषाणान्भ्रेरे त्यजेत् । घृते विषं तुषाकारं स्वयं पिण्डत्वमेव च ॥ २१
इति शुद्धो हि गन्धाश्मा नापथ्यैर्विकृतिं व्रजेत् । अपथ्यादन्यथा हन्यात्पीतं हालाहलं यथा ॥

---

१ क. °काशीसं । २ घ. धरीभिर्मुख्या । ३ घ. क्रीडन्तीभिः पुरा प्रिये । ४ घ. °याः प्रभं । ५ घ. °वस्त्रा-
द्रुतं । ६ क. कुरु । ७ घ. °त्र खेटिं । ८ ङ. ज. समधुरः । ९ ज. °मोन्मूलन । १० ग. सत्त्वात्मं । ११ क. °द्धालि वं
१२ घ. °द्विमाप्नुयात् ॥ २० ॥ १३ ज. °णानां वरे त्यं । १४ ख. घ. ङ. °नम्बरा त्यं । १५ ग. °मेति च ॥ २१ ।

गन्धकं द्रावितं भृङ्गरसे क्षिप्तो विशुध्यति । तद्वत्सप्तधा भिन्नो गन्धकः परिशुध्यति ॥ २३
स्थाल्यां दुग्धं विनिक्षिप्य मुखे वस्त्रं निबध्य च । गन्धकं तत्र निक्षिप्य चूर्णितं सिकताकृति ॥
छादयेत्पृथुदीर्घेण खर्परेणैव गन्धकम् । ज्वालयेत्खर्परस्योर्ध्वं वनच्छाणैस्तथोपलैः ॥
दुग्धे निपतितो गन्धो गलितः परिशुध्यति ॥ २५

इत्थं विशुद्धस्त्रिफलाज्यभृङ्गमधान्वितः शाणमितो हि लीढः ।
गृध्राक्षितुल्यं कुरुतेऽक्षियुग्मं करोति रोगोज्झितदीर्घमायुः ॥ २६

कलाशव्याषसयुक्तं गन्धकं श्लक्ष्णचूर्णितम् । अरत्निमात्रे वस्त्रे तद्विप्रकीर्य विवेष्टय तत् ॥ २७
सूत्रेण वेष्टयित्वाऽथ यामं तैले निमज्जयेत् । धृत्वा संदंशतो वर्तिमध्यं प्रज्वालयेच्च तम् ॥ २८
द्रुतो निपतितो गन्धो बिन्दुशः काचभाजने । तां द्रुतिं प्रक्षिपेत्पत्रे नागवल्ल्यास्त्रिबिन्दुकाम् ॥
वल्लेन प्रमितं स्वच्छं सूतेन्द्रं च विमर्दयेत् । अङ्गुल्याऽथ सपत्रां तां द्रुतिं सूतं च भक्षयेत् ॥
करोति दीपनं तीव्रं क्षयं पाण्डुं च नाशयेत् । कासं श्वासं च शूलार्तिं ग्रहणीमतिदुर्धराम् ॥ ३१
आमं विनाशयत्याशु लघुत्वं प्रकरोति च । घृताक्ते लोहपात्रे तु विद्रुतं शुद्धगन्धकम् ॥ ३२
घृताक्तदर्विकाक्षिप्तं द्विनिष्कप्रमितं भजेत् । हन्ति क्षयमुखान्रोगान्कुष्ठरोगं विशेषतः ॥ ३३
क्षाराम्लतैलसौवीरविदाहि द्विदलं तथा । शुद्धगन्धकसेवायां त्यजेद्योगयुतेन हि ॥ ३४
गन्धकस्तुल्यमरिचः षड्गुणत्रिफलान्वितः । घृष्टः शम्याकमूलेन पीतश्चाखिलकुष्ठहा ॥ ३५
तन्मूलसलिले पिष्टं लेपयेत्प्रत्यहं तनौ । दृष्टप्रत्ययमयोगोऽयं सर्वत्र प्रतिवीर्यवान् ॥ ३६

श्रीमता सोमदेवेन सम्यगत्र प्रकीर्तितः । द्विनिष्कप्रमितं गन्धं पिष्ट्वा तैलेन संयुतम् ॥ ३७
अथापामार्गतोयेन सतैलमरिचेन हि । विलिप्य सकलं देहं तिष्ठेद्घर्मे ततः परम् ॥ ३८
तक्रभक्तं च भुञ्जीत तृतीये प्रहरे खलु । भजेद्रात्रौ तथा वह्निं समुत्थाय तथा प्रगे ॥ ३९
महिषीछगणं लिप्त्वा स्नायाच्छीतेन वारिणा । ततोऽभ्यज्य घृतैर्देहं स्नायादिष्टोष्णवारिणा ॥
अमुना क्रमयोगेण विनश्यत्यतिवेगतः । दुर्जया बहुकालीना पामा कण्डुः सुनिश्चितम् ॥ ४१
गन्धकस्य प्रयोगाणां शतं तत्र प्रकीर्तितम् । ग्रन्थविस्तरभीतेन सोमदेवेन भूभुजा ॥ ४२
अथवाऽर्कस्नुहीक्षीरैर्वस्त्रं लेप्यं तु सप्तधा । गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं लिपेद्घनम् ॥ ४३
तद्वर्तिं ज्वलितां दंशे धृतां कुर्यादधोमुखीम् । तैलं पतेदधोभाण्डे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ॥ ४४
शुद्धगन्धो हरेद्रोगान्कुष्ठमृत्युजरादिकान् । अग्निकारी महानुष्णो वीर्यवृद्धिं करोति च ॥ ४५

अथ गैरिकम्—पाषाणगैरिकं चैकं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम् ।

पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ॥ ४६
अत्यन्तशोणितं स्निग्धं मसृणं स्वर्णगैरिकम् । स्वादु स्निग्धं हिमं नेत्र्यं कषायं रक्तपित्तनुत् ॥ ४७
हिध्मावमिविषघ्नं च रक्तघ्नं स्वर्णगैरिकम् । पाषाणगैरिकं चान्यत्पूर्वस्मादल्पकं गुणैः ॥ ४८
गैरिकं तु गवां दुग्धैर्भावितं शुद्धिमृच्छति । गैरिकं सत्त्वरूपं हि नन्दिना परिकीर्तितम् ॥ ४९

---

१ ख. ट. ठ. °द्रसे स° । २ ङ. स्विन्नो । ३ ग. ङ गालितः । ४ क ठ. ड. °तोऽवलीढः । ५ ज. विशोष्य । ६ क. °लरोगहा ॥ ३५ ॥ ७ क. °न्मूलं स° । ८ क. सर्वस्य । ९ क. घ. पीत्वा । १० क. ख. ततः । ११ क. °ल्पभिवे° । १२ क. सर्वे । घ. सर्व नात्र प्रकाशितम् । ज. सर्वतो न प्रकाशनम् । १३ क. °तां दंशे° । १४ ज. दुग्धे भावि° ।

कैरप्युक्तं पतेत्सत्त्वं क्षारोम्लक्लिन्नगैरिकात् । उपतिष्ठति सूतेन्द्रमेकत्वं गुणवत्तरम् ॥ ५०

अथ कासीसम्—कासीसं बालुकाद्येकं पुष्पपूर्वमथापरम् ।
क्षाराम्लागरुधूमाभं सोष्णवीर्यं विषापहम् ॥ ५१
बालुकापुष्पकासीसं श्वित्रघ्नं केशरञ्जनम् ॥ ५२
पुष्पादिकासीसमतिप्रशस्तं सोष्णं कषायाम्लमतीव नेत्र्यम् ।
विषानिलश्लेष्मगदव्रणघ्नं श्वित्रक्षयघ्नं कचरञ्जनं च ॥ ५३
सकृत्कृताम्बुना क्लिन्नं कासीसं निर्मलं भवेत् । तुवरीसत्त्ववत्सत्त्वमेतस्यापि समाहरेत् ॥
कासीसं शुद्धिमाप्नोति पित्तैश्च रजसा स्त्रियाः ॥ ५४
बलिना हतकासीसं क्रान्तं कासीसमारितम् । उभयं समभागं हि त्रिफलावेल्लसंयुतम् ॥ ५५
विषमांशघृतक्षौद्रप्लुतं शाणमितं प्रगे । सेवितं हन्ति वेगेन श्वित्रं पाण्डुक्षयामयम् ॥ ५६
गुल्मप्लीहगदं शूलं मूलरोगं विशेषतः । रसायनविधानेन सेवितं वत्सरावधि ॥ ५७
आमसंशोषणं श्रेष्ठं मन्दाग्निपरिदीपनम् । पलितं वलिभिः सार्धं विनाशयति निश्चितम् ॥ ५८

अथ तुवरी—सौराष्ट्र[1]यश्मनि संभूता मृत्स्ना सा तुवरी मता ।
वस्त्रेषु लिप्यते याऽसौ मञ्जिष्ठा रागबन्धिनी[2] ॥ ५९
फटकी फुल्लिका चेति द्वितीया परिकीर्तिता । ईषत्पीता गुरुः स्निग्धा पीतिका विषनाशनी[3] ॥
व्रणकुष्ठहरा सर्वकुष्ठघ्नी च विशेषतः ॥ ६०
निर्भरा[4] शुभ्रवर्णा च स्निग्धा साम्लाऽपरा मता । सा फुल्लतुवरी प्रोक्ता लेपात्ताम्रं चरेदयः ॥
काक्षी कषाया कटुकाम्लकण्ठ्या केश्या व्रणघ्नी विषनाशनी[5] च ।
श्वित्रापहा नेत्रहिता त्रिदोषशान्तिप्रदापारदजारणी च ॥ ६१
तुवरी काञ्जिके क्षिप्त्वा त्रिदिनाच्छुद्धिमृच्छति । क्षाराम्लैर्मर्दिता ध्माता सत्त्वं मुञ्चति निश्चितम्[6]
गोपित्तेन शतं वारान्सौराष्ट्रीं भावयेत्ततः । धमित्वा पातयेत्सत्त्वं क्रामणं चातिगुह्यकम् ॥ ६५

अथ तालकः—हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राद्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं तनुपत्रं च भासुरम् ॥ ६६
तत्पत्रतालकं प्रोक्तं बहुपत्रं रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ॥
स्त्रीपुष्पहरणं तत्तु गुणाल्पं पिण्डतालकम् ॥ ६७
श्लेष्मरक्तविषवातभूतनुत्केवलं च खलु पुष्पहृत्स्त्रियाः[7] ।
स्निग्धमुष्णकटुकं च दीपनं कुष्ठहारि हरितालमुच्यते ॥ ६८
स्विन्नं कूष्माण्डतोये वा तिलक्षारजलेऽपि वा । तोये वा चूर्णसंयुक्ते दोलायन्त्रेण शुध्यति[8] ॥
अशुद्धं तालमायुघ्नं कफपारुतमेहकृत् । तापस्फोटाङ्गसंकोचं कुरुते तेन शोधयेत्[9] ॥ ७०
तालकं कणशः कृत्वा दशांशेन च टङ्कणम् । जम्बीरोत्थैर्द्रवैः क्षाल्यं काञ्जिकैः क्षालयेत्ततः ॥
वस्त्रे चतुर्गुणे बद्ध्वा दोलायन्त्रे दिनं पचेत्[10] ॥ ७२

---

१ क. °राम्लैः क्लि° । २ घ. °रोगमशे° । ३ घ. °राष्ट्रश्म° । ज. °राष्टेऽश्म° । ४ घ. . यन्त्रमारञ्जयद्याऽसौ । ५ क. °गरञ्जनी । ६ घ. स्फटिकी पीतिका चेति द्विधा सा प° । क. छिलका फुलका । ७ ज. निर्भरा । ८ घ. कुष्ठपरा । ९ क. °स्थजलैः क्षा° । १० ङ. °येत्पुनः ।

सचूर्णेनाऽऽरनालेन दिनं कुष्माण्डजे रसे । स्वयं वा शाल्मलीतायस्तालकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥७३
मधुतुल्ये घनीभूते कषाये ब्रह्ममूलजे । त्रिवारं तालकं भाव्यं पिष्ट्वा सूत्रेऽथ पाहिषे ॥ ७४
उपलैर्दशभिर्देयं पुटं रुद्ध्वाऽथ पेषयेत् । एवं द्वादशधा पाच्यं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥ ७५
कुलित्थक्वाथसौभाग्यमहिष्याज्यमधुप्लुतम् । स्थाल्यां क्षिप्त्वा विदध्याच्च त्वम्लेन च्छिद्रयोगिणा
सम्यङ्निरुध्य शिखिनं ज्वालयेत्क्रमवर्धितम् । एकप्रहरमात्रं हि रन्ध्रमाच्छाद्य गोमयैः ॥ ७७
यामान्ते छिद्रमुद्घाट्य दृष्टे धूमे च पाण्डुरे । शीतां स्थालीं समुत्तार्य सत्त्वमुत्कृष्य चाऽऽहरेत् ॥
सर्वपाषाणसत्त्वानां प्रकाराः सन्ति कोटिशः । ग्रन्थविस्तरभीत्याऽतो लिखिता न मया खलु ॥
पलालकं रवेर्दुग्धैर्दिनमेकं विमर्दयेत् । क्षिप्त्वा षोडशिकातैले मिश्रयित्वा ततः पचेत् ॥ ८०
अनावृतप्रदेशे च सप्तयामावधि ध्रुवम् । स्वाङ्गशीतमधस्थं च सत्त्वं श्वेतं समाहरेत् ॥ ८१
छागलस्यौथं बालस्य वलिना च समन्वितम् । तालकं दिवसद्वंद्वं मर्दयित्वाऽतियत्नतः ॥ ८२
युक्तं द्रावणवर्गेण काचकुप्यां विनिक्षिपेत् । त्रिधा तां च मृदा लिप्त्वा परिशोष्य खरातपे ॥
ततः खर्परकच्छिद्रे तामधीं चैव कूपिकाम् । प्रवेश्यं ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥ ८४
कूपिकण्ठस्थितं शीतं शुद्धं सत्त्वं समाहरेत् । पलार्धप्रमितं तालं वस्त्रे सिते दृढे ॥ ८५
वलिनाऽऽलिप्य यत्नेन त्रिवारं परिशोष्य च । द्रावितेत्रिफले ताम्रे क्षिपेत्तालकपोटलीम् ॥
भस्मना छादयेच्छीघ्रं ताम्रेणाऽऽवेष्टितं सितम् । मृदुलं सत्त्वमादद्यात्प्रोक्तं रसरसायने ॥ ८७

अथ मनःशिला—मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामार्द्धी कणवीरका ।
खण्डाख्या चेति तद्रूपं विविच्य परिकथ्यते ॥ ८८
श्यामा रक्ता सगौरा च भाराढ्या श्यामिका मता । तेजस्विनी च निर्गौरा ताम्राभा कणवीरका ॥
चूर्णीभूताऽतिरक्ताङ्गी सभारा खण्डपूर्विका । उत्तरोत्तरगुणैः श्रेष्ठा भूरिसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ ९०
मनःशिला सर्वरसायनाढ्या तिक्ता कटूष्णा कफवातहन्त्री ।
सत्त्वात्मिका भूतविषाग्निमान्द्यकण्डूतिकासक्षयहारिणी च ॥ ९१
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अशुद्धा कुरुते शिला । मन्दाग्निं मलबन्धं च शुद्धा सर्वरुजापहा ॥ ९२
अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् । शृङ्गवेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥ ९४
जयन्तीभृङ्गराजोत्थरक्तागस्त्यरसैः शिलाम् । दोलायन्त्रे पचेद्यामं यामं छागोत्थमूत्रकैः ॥
क्षालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ९४
अष्टमांशेन किट्टेन गुडगुग्गुलुसर्पिषा । काष्ठ्यां रुद्ध्वा दृढं ध्माता सत्त्वं मुञ्चेन्मनःशिला ॥ ९५
भृङ्गागेधौतसौभाग्यमदनैश्च विमर्दितैः । कारवल्लीदलाम्भोभिर्मूषां कृत्वाऽत्र निक्षिपेत् ॥ ९६
शिलां क्षाराम्लनिष्पिष्टां ग्रथयेत्तदनन्तरम् । कोकिलाद्वयमात्रं हि ध्मानात्सत्त्वं त्यजत्यसौ ॥ ९७

अथाञ्जनानि—सौवीरमञ्जनं प्रोक्तं रसाञ्जनमतः परम् ।
स्रोतोञ्जनं तदन्यच्च पुष्पाञ्जनकमेव च ॥ ९८

---

१ क. °त्वाऽथ दध्याज्यं त्व° । २ घ. मल्लेन । ३ ख. पलं तालं रवेर्दुग्धं दिन° । ४ ख. तलमध्यस्थं । ५ ग. °स्याश्वत्था° । ज. °स्याश्वत्थाऽऽलाभे बालिजेन स° । ६ बालिजेन । घ. वलासेन । ७ च. 'रके छिद्रे । ८ ग. °इय ज्वल° । ९ ज. कुपीके° । १० ख. घ. त्रिफले । ११ क. श्यामरक्ता । ख. श्यामरक्ता च गौरा च । १२ क. °रोक्ता गु° । १३ घ. °त्वाधिका । १४ घ. कांश्यां । १५ क. °गसत्त्वसौ° । १६ ज. ध्मात्वा सत्त्वं ।

नीलाञ्जनं च तथा हे स्वरूपमिह वर्ण्यते । सौवीरमञ्जनं धूम्रं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥ ९९
विषहिध्माक्षिरोगघ्नं व्रणशोधनरोपणम् । रसाञ्जनं च पीताभं विषवक्त्रगदापहम् ॥ १००
श्वासहिध्मापहं वर्ण्यं वातपित्तास्रनाशनम् । स्रोतोञ्जनं हिमं स्निग्धं कषायं स्वादु लेखनम् ॥
नेत्र्यं हिध्माविषच्छर्दिकफपित्तास्ररोगनुत् ॥ १०२
पुष्पाञ्जनं सितं स्निग्धं हिमं सर्वाक्षिरोगनुत् । अतिदुर्धरहिध्माघ्नं विषज्वरगदापहम् ॥ १०३
नीलाञ्जनं गुरु स्निग्धं नेत्र्यं दोषत्रयापहम् । रसायनं सुवर्णघ्नं लोहमार्दवकारकम् ॥ १०४
अञ्जनानि विशुध्यन्ति भृङ्गराजनिजद्रवैः । मनोहासत्ववत्सत्त्वमञ्जनानां समाहरेत् ॥ १०५
वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युति । घृष्टं तु गैरिकच्छायं स्रोतोजं लक्षयेद्बुधः ॥ १०६
गोशकृद्रसमूत्रेषु घृतक्षौद्रवसासु च । भावितं बहुशस्तच्च शीघ्रं बध्नाति सूतकम् ॥ १०७
सूर्यावर्तादियोगेन शुद्धिमेति रसाञ्जनम् । राजावर्तकवत्सत्त्वं ग्राह्यं स्रोतोञ्जनादपि ॥ १०८

अथ कङ्कुष्ठम्—हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं नालिकारूढं हि तदन्यद्रेणुकं मतम् ॥ ०९
पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् । श्यामपीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम् ॥
केचिद्वदन्ति कङ्कुष्ठं सद्योजातत्य दन्तिनः । वर्चश्च श्यामपीताभं रेचनं परिकथ्यते ॥ १११
कतिचित्तेजिवाहानां नालं कङ्कुष्ठसंज्ञकम् । वदन्ति श्वेतपीताभं तदतीव विरेचनम् ॥ ११२
रसे रसायनं श्रेष्ठं निःसत्त्वं बहुवेकृतम् । कङ्कुष्ठं तिक्तकटुकं वीर्योष्णं चातिरेचनम् ॥
व्रणोदावर्तशूलार्तिगुल्मप्लीहगुदार्तिनुत् ॥ ११३
सूर्यावर्तककदली वन्ध्या कोशातकी च सुरदाली । शिग्रुश्च वज्रकन्दो निरङ्गणा काकमाची च ॥
आसामेकरसेन तु लवणक्षाराम्लभावितं बहुशः । शुध्यन्ति रसोपरसा ध्माता मुञ्चन्ति सत्त्वानि
कङ्कुष्ठं शुद्धिमायाति त्रिधा शुण्ठ्यम्बुभावितम् । सत्त्वाकर्षोऽस्य न प्रोक्तो यस्मात्सत्त्वमयं हि तत् ॥
भजेदनं विरेकार्थं ग्राहिभिर्यवमात्रया । नाशयेदामपूर्तिं च विरेच्य क्षणमात्रतः ॥ ११७
भक्षितः सह ताम्बूलैर्विरिच्यासून्विनाशयेत् ॥ ११८
वर्बुरीमूलिकाक्काथजीरसौभाग्यकं समम् । कङ्कुष्ठं विषनाशाय भूयो भूयः पिबेन्नरः ॥ ११९
इत्युपरसाः ।

अथ साधारणरसाः—कम्पिल्लश्चपलो गौरीपाषाणो नवसारकः ।
कपर्दो वह्निजारश्च गिरिसिन्दूरहिङ्गुलौ ॥ १२०
मोदारशृङ्गमित्यष्टौ साधारणरसाः स्मृताः । रससिद्धिकराः प्रोक्ता नागार्जुनपुरःसरैः ॥ १२१

अथ कम्पिल्लः—इष्टिकाचूर्णसंकाशश्चन्द्रिकादाहयोऽतिरेचनः ।
सौराष्ट्रदेशे चोत्पन्नः स हि कम्पिल्लकः स्मृतः ॥ १२२

---

* चपलस्तु महारसेषु कैश्चिदुक्तत्वादुक्त एव । °श्च परशति पाठः साधीयान् ।

---

१ क. वाल्मीकं° । २ ख. °शश्चापि शी° । ३ घ. श्यावपी° । ४ घ. नष्टं । ५ छ. वालं । ६ ग. °यने श्रे°, ज. °यने नेष्टं निः° । ७ घ नीरकणा । ८ ङ. ज. °म्लभाविता ब° । ९ क. °मजार्ति । घ. °मजार्तं । १० ङ. ज °म्भूलो विरि° । ११ ख. बर्बराकुलिकाक्काथो जी° । ग. ब्रर्बुराकुलिकाक्काथो जी° । १२ घ. छ. ज. °ङ्कुष्ठवि°,

पक्षव्रणाध्मानविबन्धनिघ्नः श्लेष्मोदरार्तिकृमिगुल्मवर्ती[1] ।
मूलामशोफज्वरशूलहारी कम्पिल्लको रेच्यगदापहारी ॥ १२३

अथ गौरीपाषाणः—गौरीपाषाणकः पीतो विकटो हतचूर्णकः[2] ।
स्फटिकाभश्च शङ्खाभो हरिद्राभस्त्रयः स्मृताः ॥ १२४
पूर्वं पूर्वं गुणैः श्रेष्ठः कारवल्लीफले क्षिपेत् । स्वेदयेद्भण्डिकामध्ये शुद्धो भवति मूषकः ॥ १२५
ताम्रवद्ग्राहयेत्सत्त्वं शुद्धं शुभ्रं प्रयोजयेत् । रसबन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥ १२६

अथ नवसागरः—करीरपीलुकाष्ठेषु पच्यमानेषु चोद्भवः ।
क्षारोऽसौ नवसारः स्याच्चूलिकालवणाभिधः ॥ १२७
इष्टिकादहने जातं पाण्डुरं लवणं लघु । तदुक्तं नवसाराख्यं चूलिकालवणं च तत् ॥
रसेन्द्रजारणं लोहद्रावणं जठराग्निकृत् ॥ १२८
गुल्मप्लीहास्यशोषघ्नं भुक्तमांसादिजारणम् । विडाख्यं च त्रिदोषघ्नं चूलिकालवणं मतम् ॥

अथ वराटकाः—पीताभा ग्रन्थिका पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका[3] ।
रसवैद्यैर्विनिर्दिष्टा सा चराचरसंज्ञिका ॥ १३०
सार्धनिष्कभरा श्रेष्ठा निष्कभारा च मध्यमा । पादोननिष्कभारा च कनिष्ठा परिकीर्तिता ॥
परिणामादिशूलघ्नी ग्रहणीक्षयनाशनी[4] । कटूष्णा दीपनी वृष्या नेत्र्या वातकफापहा ॥ १३२
रसेन्द्रजारणे प्रोक्ता विडद्रव्येषु शस्यते ॥ १३३
तदन्ये तु वराटाः स्युर्गुरवः श्लेष्मपित्तलाः । वराटाः काञ्जिके स्विन्ना यामाच्छुद्धिमवाप्नुयुः ॥

अथाग्निजारः—समुद्रेणाग्निनक्रस्य जरायुर्बहिरुज्झितः ।
संशुष्को भानुतापेन सोऽग्निजार इति स्मृतः ॥ १३५
अग्निजारस्त्रिदोषघ्नो धनुर्वातादिवातनुत्[5] । वर्षनो रसवीर्यस्य दीपनो जारणस्तथा ॥
तदब्धिक्षारसंशुद्धं तस्माच्छुद्धिर्न हीष्यते ॥ १३६

अथ गिरिसिन्दूरम्—महागिरिषु चाल्पीयः पाषाणान्तःस्थितो रसः ।
शुष्कशोणः स निर्दिष्टो गिरिसिन्दूरसंज्ञया ॥ १३७
त्रिदोषशमनं भेदि रसबन्धनमग्निमम्[6] । देहलोहकरं नेत्र्यं गिरिसिन्दूरमीरितम् ॥ १३८

अथ हिङ्गुलः—हिङ्गुलः शुकतुण्डाख्यो हंसपाकस्तथाऽपरः ।
प्रथमोऽल्पगुणस्तत्र चर्मारः स निगद्यते ॥ १३९
श्वेतरेषः प्रवालाभो हंसपाकः स ईरितः । हिङ्गुलः सर्वदोषघ्नो दीपनोऽतिरसायनः ॥ १४०
सर्वरोगहरो वृष्यो जारणायातिशस्यते । एतस्मादाहृतः सूतो जीर्णगन्धसमो गुणैः ॥ १४१
सप्तकृत्वाऽऽर्द्रकद्रावैर्लकुचस्याम्बुनाऽपि वा । शोषितो भावयित्वा च निर्दोषो जायते खलु ॥

---

१ ग. °को रेचग° । २ ख. विकारो । ज विकरो । ३ घ. ग्रन्थिला । ४ क. दीर्घावृत्ता । घ. दीर्घावृत्ता ।
५ ख. ग्राहिणी शूलनाशनी । ६ क. बन्धको रसराजस्य । ७ ग. शुष्कः शो° ।

किमत्र चित्रं दरदः सुभावितः क्षीरेण मेष्या बहुशोऽम्लवर्गैः ।
एवं सुवर्णं बहुघर्षतापितं करोति साक्षाद्धरकुङ्कुमप्रभम् ॥ १४३
दरदः पातनायत्र पातितश्च जलाश्रये । तत्सत्त्वं सूतसंकाशं पातयेन्नात्र संशयः ॥ १४४

अथ मृद्वारशृङ्गकम्—सदलं पीतवर्णं च भवेद्भुर्जरमण्डले ।
अर्बुदस्य गिरेः पार्श्वे जातं मृद्वारशृङ्गकम् ॥ १४५
सीपसत्त्वं गुरु श्लेष्मशमनं पुंगदापहम् । रसबन्धनमुत्कृष्टं केशरञ्जनमुत्तमम् ॥ १४६
साधारणरसाः सर्वे मातुलुङ्गार्द्रकाम्बुना । त्रिरात्रं भाविताः शुष्का भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥ १४७
यानि कानि च सत्त्वानि तानि शुध्यन्त्यशेषतः ।
ध्मातानि शुद्धिवर्गेण मिलन्ति च परस्परम् ॥ १४८ ॥ इति करवालभैरवः ॥

अथ राजावर्तः—राजावर्तोऽल्परक्तोरुनीलिकामिश्रितप्रभः ।
गुरुत्वमसृणः श्रेष्ठस्तदन्यो मध्यमः स्मृतः ॥ १४९
प्रमेहक्षयवुर्नामपाण्डुश्लेष्मानिलापहः । दीपनः पाचनो हृष्यो राजावर्तो रसायनः ॥ १५०
निम्बुद्रवैः सगोमूत्रैः सक्षारैः स्वेदिताः खलु । द्विश्चिवारेण शुध्यन्ति राजावर्तादिधातवः ॥ १५१
शिरीषपुष्पार्द्ररसै राजावर्तं विशोधयेत् ॥ १५२
लुङ्गाम्बुगन्धकोपेतो राजावर्तो विचूर्णितः । पुटनात्सप्तवारेण राजावर्तो मृतो भवेत् ॥ १५३
राजावर्तस्य चूर्णं तु कुनटीघृतमिश्रितम् । विपचेदायसे पात्रे महिषीक्षीरसंयुतम् ॥ १५४
सौभाग्यपञ्चगव्येन पिण्डीबद्धं तु जारयेत् । ध्मापितं खदिराङ्गारैः सत्त्वं मुञ्चति शोभनम् ॥ १५५
अनेन क्रमयोगेण गैरिकं विमलं भवेत् ।
क्रमात्पीतं च रक्तं च सत्त्वं पतति शोभनम् ॥ १५६ ॥ ४१८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये उपरससाधारण-रसाना शुद्ध्यादिनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

(अथ रत्नानि)

अथ मणयः—मणयोऽपि च विज्ञेयाः सूतबन्धस्य कारकाः ।
वैक्रान्तः सूर्यकान्तश्च हीरकं मौक्तिकं मणिः ॥ १
चन्द्रकान्तस्तथा चैव राजावर्तश्च सप्तमः । गरुडोद्वारकश्चैव ज्ञातव्या मणयस्त्वमी ॥ २
पुष्परागं महानीलं पद्मरागं प्रवालकम् । वैदूर्यं च तथा नीलमेते च मणयो मताः ॥
यत्नतः संग्रहीतव्या रसबन्धस्य कारणात् ॥ ३

---

१ घ. जायते नात्र । २ ख. मूदारशृङ्गकम् । क ख. घ. ङ. ट ठ ड. केदारशृङ्गकम् । घ. बोदारशृङ्गकम् । ३ क. °त्वं मरुच्छ्लेष्म° । ४ घ. °नीलिमामि° । ङ °नीलिमत्पीतकप्रभः । ज. नीलिमाश्रितवल्लभः । ५ क. °हृच्च म° । ६ ग. ज. °भाग्यं प° । ७ घ कारयेत् । ८ ज. क्रमभागेन । ९ क. ख. ग. घ. च. छ. ज. °श्चतुर्थक । १० ग °णयो ह्यमी । घ. °णयोऽप्यमी ॥ २ ॥ ११ क वैडूर्य ।

पद्मरागेन्द्रनीलाख्यौ तथा मरकतोत्तमः । पुष्परागः सवज्राख्यः पञ्चरत्नवराः स्मृताः ॥ ४
माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि * तार्क्ष्यं च पुष्पं + भिदुरं च नीलम् ।
गोमेदकं चाथ विदूरकं च क्रमेण रत्नानि नवग्रहाणाम् ॥ ५
ग्रहानुमैत्र्या कुरुविन्दपुष्पप्रवालमुक्ताफलतार्क्ष्यवज्रम् ।
नीलाख्यगोमेदविदूरकं च क्रमेण मुद्राधृतमिष्टसिद्धये ॥ ६
रसे रसायने दाने धारणे देवतार्चने । सुरक्ष्याणि सुजातीनि रत्नान्युक्तानि सिद्धये ॥ ७
माणिक्यं पद्मरागाख्यं द्वितीयं नीलगन्धि च । कुशेशयदलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं महत्स्फुटम् ८
वृत्तायतं समं × गात्रं माणिक्यं श्रेष्ठमुच्यते ॥ ९
नीलं गङ्गाम्बुसंभूतं नीलगर्भारुणच्छवि । पूर्वमाणिक्यवच्छ्रेष्ठमाणिक्यं नीलगन्धि तत् ॥ १०
रन्ध्रकार्कश्यमालिन्यरौक्ष्यावैशद्यसंयुतम् । चिपिटं लघु वक्रं च माणिक्यं दुष्टपट्टधा ॥ ११
माणिक्यं दीपनं वृष्यं कफवातक्षयार्तिनुत् । भूतवेतालपापघ्नं कर्मजव्याधिनाशनम् ॥ १२
अथ मौक्तिकम्—हलादि श्वेतं लघु स्निग्धं रश्मिवन्निर्मलं महत् ।
ख्यातं तोयप्रभं वृत्तं मौक्तिकं नवधा शुभम् ॥ १३
मुक्ताफलं लघु हिमं मधुरं च कान्तिदृष्ट्यग्निपुष्टिकरणं विषहारि भेदि ।
वीर्यप्रदं जलनिधेर्जनिता च शुक्तिर्दीप्ता च पक्तिरुजमाशु हरेदवश्यम् ॥ १४
रूक्षाङ्गं निर्जलं श्यावं ताम्राभं लवणोपमम् । अर्धशुभ्रं च विकटं ग्रन्थिलं मौक्तिकं त्यजेत् ॥ १५
कफपित्तक्षयध्वांसि कासश्वासाग्निमान्द्यनुत् । पुष्टिदं वृष्यमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम् ॥ १६
अथ प्रवालम्—पक्वबिम्बीफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम् ।
स्निग्धमव्रणकं स्थूलं प्रवालं सप्तधा शुभम् ॥ १७
पाण्डुरं धूसरं सूक्ष्मं सव्रणं कण्डरान्वितम् । निर्भारं शुल्ववर्णं च प्रवालं नेष्यतेऽष्टधा ॥ १८
क्षयपित्तास्रकासघ्नं दीपनं पाचनं लघु । विषभूतादिशमनं विद्रुमं नेत्ररोगनुत् ॥ १९
अथ तार्क्ष्यम्—हरिद्वर्णं गुरु स्निग्धं स्फुरद्रश्मिचयं शुभम् ।
मसृणं भासुरं तार्क्ष्यं गात्रं सप्तगुणं मतम् ॥ २०
कपिलं कर्कशं नीलं पाण्डु कृष्णं च लाघवम् । चिपिटं विकटं कृष्णं रूक्षं तार्क्ष्यं न शस्यते ॥ २१
ज्वरच्छर्दिविषश्वाससंनिपाताग्निमान्द्यनुत् । दुर्नामपाण्डुशोफघ्नं तार्क्ष्यमोजोविवर्धनम् ॥ २२
अथ पुष्परागः—पुष्परागं गुरु स्वच्छं स्निग्धं स्थूलं समं मृदु ।
कर्णिकारप्रसूनाभं मसृणं शुभमष्टधा ॥ २३

---

* तार्क्ष्यमिति मरकतम् । + भिदुरामिति वज्रम् । × गात्रमिति स्थूलम् ।

---

१ ख. 'स्नरसाः स्मृ° । २ क. भिदुरं । ३ क. विदूरजं । ४ ख. 'विदूर' । ५ घ. सुलक्ष्माणि । ६ घ. सुजातानि । ७ ज. स्निग्धमतिस्फु° । ८ ङ. गुरु स्फुटम् । ९ ग. 'रौक्ष्यवै' । १० घ वक्त्रं । ११ ङ. रश्मिगुहनिर्मलं । १२ क. ठ. निर्मलं । १३ ज. श्यामं । १४ क. ठ. ङ. बिम्बफ° । १५ क. रुक्षं । १६ ङ. कोटरान्वितम् । १७ घ. शुभ्रवं । १८ ङ. कृष्णमलाघवम् ।

निष्प्रभं कर्कशं रूक्षं [1]पीतं श्यामं नतोन्नतम् । कपिशं कपिलं पाण्डु पुष्परागं परित्यजेत् ॥ २४
पुष्परागं विषच्छर्दिकफवाताग्निमान्द्यनुत् । दाहकुष्ठास्रशमनं दीपनं पाचनं लघु ॥ २५

अथ वज्रम्—वज्रं च त्रिविधं प्रोक्तं नरो नारी नपुंसकम् ।
पूर्वं पूर्वमिह श्रेष्ठं रसवीर्यविपाकतः ॥ २६
[3]अष्टास्रं वाऽष्टफलकं षट्कोणमतिभासुरम् । [4]अम्बुदेन्द्रधनुर्वारितरं पुंवज्रमुच्यते ॥ २७
तदेव चिपिटाकारं स्त्रीवज्रं वर्तुलायतम् । वर्तुलं कुण्ठकोणाग्रं किंचिद्गुरु नपुंसकम् ॥ २८
स्त्रीपुंनपुंसकं वज्रं योज्यं स्त्रीपुंनपुंसके । [5]व्यत्यासान्नैव फलदं पुंवज्रेण विना क्वचित् ॥ २९
श्वेतादिवर्णभेदेन तदेकैकं चतुर्विधम् । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रं स्वस्ववर्णफलप्रदम् ॥ ३०
उत्तमोत्तमवर्णं हि नीचवर्णफलप्रदम् । न्यायोऽयं भैरवेणोक्तः पदार्थेष्वखिलेष्वपि ॥ ३१

आयुष्प्रदं झटिति सद्गुणदं च वृष्यं दोषत्रयप्रशमनं सकलामयघ्नम् ।
सूतेन्द्रबन्धवधसद्गुणकृत्प्रदीपनं मृत्युंजयं तदमृतोपममेव वज्रम् ॥ ३२
[6]गौरत्रासश्च बिन्दुश्च रेखा[7] च जलगर्भता । सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषाः साधारणा मताः ॥ ३३
क्षेत्रतोयभवा दोषा रत्नेषु न लगन्ति ते । कुलत्थक्वाथके स्विन्नं कोद्रवक्वथितेन वा ॥ ३४
एकयामावधि स्विन्नं वज्रं शुध्यति निश्चितम् । वज्रं मत्कुणरक्तेन चतुर्वारं विभावितम् ॥ ३५
[8]सुगन्धिमूषिकामांसैर्वर्तितैर्मर्द्य वेष्टयेत् । पुटेत्पुटैर्वराहाख्यैस्त्रिशद्वारं ततः परम् ॥ ३६

ध्मात्वा ध्मात्वा शतं वारान्कुलत्थक्वाथके क्षिपेत् ।
अन्यैरुक्तः शतं वारान्कर्तव्योऽयं विधिक्रमः ॥ ३७
कुलत्थक्वाथसंयुक्तलकुचद्रवपिष्टया । शिलया लिप्तमूषायां वज्रं क्षिप्त्वा निरुध्य च ॥ ३८
अष्टवारं पुटेत्सम्यग्विशुष्कैश्च वनोत्पलैः । शतवारं ततो ध्मात्वा निक्षिप्तं शुद्धपारदे ॥
निश्चितं म्रियते वज्रं भस्म वारितरं भवेत् ॥ ३९
सत्यवाक्सोमसेनानीरेतद्वज्रस्य मारणम् । दृष्टप्रत्ययसंयुक्तमुक्तवान्रसकौतुकी ॥ ४०
विलिप्तं मत्कुणस्यास्रे सप्तवारं विशोषितम् ॥ ४१
कासमर्दरसापूर्णे लोहपात्रे निवेशितम् । सप्तवारं परिध्मातं वज्रभस्म भवेत्खलु ॥ ४२
ब्रह्मज्योतिर्मुनीन्द्रेण क्रमोऽयं परिकीर्तितः । नीलज्योतिर्लताकन्दे धृष्टं घर्मे विशोषितम् ॥ ४३
वज्रं भस्मत्वमायाति कर्मवज्ज्ञानवह्निना । मदनस्य फलोद्भूतरसेन क्षोणिनागकैः ॥ ४४
कृतकल्केन संलिप्य पुटेद्विंशतिवारकम् । वज्रचूर्णं भवेद्वर्यं योजयेच्च रसादिषु ॥ ४५
तद्वज्रं चूर्णयित्वाऽथ किंचिद्वङ्गणसंयुतम् । खरभूनागसत्त्वेन विंशनाऽऽवर्तते ध्रुवम् ॥
तुल्यस्वर्णेन तद्ध्मातं योजनीयं रसादिषु ॥ ४६
त्रिगुणेन रसेनैव संमर्द्य गुटिकीकृतम् । मुखे धृतं करोत्याशु चलदन्ताविबन्धनम् ॥ ४७

---

१ क. पीतश्यामं । २ ज. तथोन्नतम् । ३ क. ठ. ड. °स्रं चाष्ट° । ४ ख. अर्बुदे° । ग. अम्बुदाम्बुघनं वारि° । ड. अम्बुदेन्दुधं° । ५ क. व्यत्ययान्नै° । ६ क. ठ. ड. गारस्रासश्च । ग. ग्रासस्रावश्च । ड. जारस्रासश्च । ७ ड. °ख विज° । ८ ड सुगन्धमु° । ९ क. तितैः परिमर्द्य च । ड. वर्तितैः परिवेष्य च । १० क. निषेचितम् । ११ घ. °तिमुनी° १२ ज. तिलता° । १३ क. ठ. व्युष्टं । १४ रू. ठ ड. वर्तयेद्ध्रुवं ।

त्रिंशद्भागमितं हि वज्रभासितं स्वर्णं कलाभागिकं
तारं चाष्टगुणं सितामृतवरं रुद्रांशकं चाभ्रकम् ।
पादांशं खलु ताप्यकं वसुगुणं वैक्रान्तकं षड्गुणं
भागोऽप्युक्तरसै रसोऽयमुदितः षाड्गुण्यसंसिद्धये ॥ ४८

अथ नीलम्—जलनीलेन्द्रनीलं च शक्रनीलं तयोर्वरम् ।

श्वैत्यगर्भितनीलाभं लघु तज्जलनीलकम् ॥ ४९
काष्ण्यगर्भितनीलाभं सभारं शक्रनीलकम् ॥ ५०

एकच्छायं गुरु स्निग्धं स्वच्छं पिण्डितविग्रहम् । मृदु मध्ये लसज्ज्योतिः सप्तधा नीलमुत्तमम् ॥
* कोमलं + विहितं रूक्षं निर्भारं रक्तगन्धि च । चिपिटाभं सूक्ष्मं च जलनीलं च सप्तधा ५२
श्वासकासहरं वृष्यं त्रिदोषघ्नं सुदीपनम् । विषमज्वरदुर्नामपापघ्नं नीलमीरितम् ॥ ५३

अथ गोमेदः—गोमेदः समरागत्वाद्गोमेदं रत्नमुच्यते ।

सुस्वच्छगोजलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं समं गुरु । निर्दलं मसृणं दीप्तं गोमेदं शुभमष्टधा ॥ ५४
विच्छायं लघु रूक्षाङ्गं चिपिटं पटलान्वितम् । निष्प्रभं पीतकाभं गोमेदं न शुभावहम् ॥ ५५
गोमेदं कफपित्तघ्नं क्षयपाण्डुक्षयंकरम् । दीपनं पाचनं रुच्यं त्वच्यं बुद्धिप्रबोधनम् ॥ ५६

अथ वैदूर्यम्—वैदूर्यं श्यामशुभ्राभं समं स्वच्छं गुरु स्फुटम् ।

भ्रमच्छुभ्रोत्तरीयेण गर्भितं शुभमीरितम् ॥ ५७
श्यामं तोयसमच्छायं चिपिटं लघु कर्कशम् । रक्तगर्भोत्तरीयं च वैदूर्यं नैव शस्यते ॥ ५८
वैदूर्यं रक्तपित्तघ्नं प्रज्ञायुर्बलवर्धनम् । पित्तप्रधानरोगघ्नं दीपनं मलमोचनम् ॥ ५९

अथ रत्नशुद्धिः—शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं तथा ।

विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धकैस्तथा ॥ ६०
पुष्परागं च संधानैः कुलत्थक्वाथसंयुतैः । तन्दुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥ ६१
रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ॥ ६२

अथ रत्नभस्मक्रमः—लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलागन्धकतालकैः ।

वज्रं विनाऽन्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ ६३
रामठं पञ्चलवणं क्षाराणां त्रितयं तथा । मांसद्रवोऽम्लवेतश्च चूलिकालवणं तथा ॥ ६४
स्थूलं कुम्भीफलं पक्वं तथा ज्वालामुखी शुभा । द्रवन्ती च रुदन्ती च पयस्या चित्रमूलकम् ६५
दुग्धं क्षुद्यास्तथाऽर्कस्य सर्वं संमर्द्य यत्नतः । गोलं विधाय तन्मध्ये प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥ ६६
गुणवन्नवरत्नानि जातिमन्ति शुभानि च । भूर्जे तं गोलकं कृत्वा सूत्रेणाऽऽवेष्ट्य यत्नतः ॥ ६७

---

* कोमलमिति पञ्चवर्णम् । + विहितमित्यर्धभागेन संपूर्णवर्णमर्धेन कोमलम् ।

---

१ क. 'तासृत' । २ घ. 'मध्योल्लस' । ३ घ. 'क्तसन्धि । ४ ज. पिटिकाभिः । ५ क. ट. ठ. ड. सरुक्षं । ६ घ. च. सूक्ष्मं । ड. तु । ७ घ. रक्तमु' । ८ क. ठ. ड. शुद्धम' । ९ क ठ. ड वैदूर्यं । १० क. ठ. ड. अभ्रशुभ्रो' । ११ क. श्यामतो' । १२ क. पैत्यप्र' । १३ क. 'सद्रान्याम्ल' । ड. सद्रव्याम्ल' । १४ घ. 'स्थूलकु । १५ ड. भूर्जेण गो' ।

पुनर्वस्त्रेण संवेष्ट्य दोलायन्त्रे निधाय च । सर्वाम्लयुक्तसंधानपरिपूर्णघटोदरे ॥ ६८
अहोरात्रत्रयं यावत्स्वेदयेत्तीव्रवह्निना । तस्मादाहृत्य संक्षाल्य रत्नजां द्रुतिमाहरेत् ॥ ६९
रत्नतुल्यप्रभा लघ्वी देहलोहकरी शुभा । मुक्ताचूर्णं तु सप्ताहं वेतसाम्लेन मर्दितम् ॥ ७०
जम्बीरोदरमध्ये तु धान्यराशौ विनिक्षिपेत् । सप्ताहादुद्धृतं चैव पुटे धृत्वा द्रुतिर्भवेत् ॥ ७१
वज्रवल्ल्यन्तरस्थं च कृत्वा वज्रं निरोधयेत् । अम्लभाण्डगतं स्वेद्यं सप्ताहाद्द्रवतां व्रजेत् ॥ ७२

अथ वैक्रान्तम्—श्वेतवर्णं तु वैक्रान्तमम्लवेतसभावितम् ।

सप्ताहान्नात्र संदेहः खरघर्मे द्रवत्यसौ ॥ ७३
केतकीस्वरसं ग्राह्यं सैन्धवं स्वर्णपुष्पिका । इन्द्रगोपकसंयुक्तं सर्वं भाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ७४
सप्ताहं स्वेदयेत्तस्मिन्वैक्रान्तं द्रवतां व्रजेत् । लोहाष्टके तथा वज्रवापनात्स्वेदनाद्द्रुतिः ॥ ७५
जायते नात्र संदेहो योगस्यास्य प्रभावतः । कुरुते योगराजोऽयं रत्नानां द्रावणं परम् ॥ ७६
कुसुम्भतैलमध्ये तु संस्थाप्या द्रुतयः पृथक् । तिष्ठन्ति चिरकालं तु प्राप्ते कार्ये नियोजयेत् ॥ ७७

सूर्यादिग्रहनिग्रहोपहरणं दीर्घायुरारोग्यदं
सौभाग्योदयभाग्यवश्यविभवोत्साहप्रदं धैर्यकृत् ।
दुश्छायाचलधूलिसंगतिभवालक्ष्मीहरं सर्वदा
रत्नानां परिधारणं निगदितं भूतादिनिर्नाशनम् ॥ ७८ ॥ ४९६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रत्नानां शुद्ध्यादिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

[अथ लोहानि]

अथ हेमगुणाः—शुद्धं लोहं कनकरजतं भानुलोहाश्मसारं
पूतीलोहं द्वितयमुदितं नागवङ्गाभिधानम् ।
मिश्रं लोहं त्रितयमुदितं पित्तलं कांस्यवर्तं
धातुर्लोहे लुहं इति मतः सोऽपि कर्षार्थवाची ॥ १
प्राकृतं सहजं वह्निसंभूतं खनिसंभवम् । रसेन्द्रवेधसंजातं स्वर्णं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २

आयुर्लक्ष्मीप्रभाधीस्मृतिकरमखिलव्याधिविध्वंसि पुण्यं
भूतावेशप्रशान्तिस्मरभरसुखदं सौख्यपुष्टिप्रकाशि ।

---

१ ङ. ङ. °जां द्रुतिं° । २ घ. °साम्लैर्वपाचित° । ३ घ. पुटं दत्त्वा द्रुतिं हरेत् । ४ ठ. ङ घ. निरुत्थितम् । ङ. निरुध्य च । ५ ख °भागगतं° । ६ क °देहो घनघ° । ७ क ल्यलम् । ८ ङ. वज्रेण्वा° । ९ छ. °हाय ह° । १० छ. °बभोग्य° । ११ घ. °यानयधू° । १२ ङ. °गमभ° । १३. ङ. सुगदितं । १४ घ °दिभीनाश° । ङ. °दिर्विध्वंसनम् । १५ ख. मूतीलोहं । ङ. पूतिलोहं । १६ क. ठ. ङ. सोऽपक° । ग. सोऽपि तत्त्वार्थवाची । घ. सोऽप्यनेकार्थवाची ।

गाङ्गेयं चाथ रूप्यं गदहरमजराकारि मेहापहारि
क्षीणानां पुष्टिकारि स्फुटमतिकरणं [1]वीर्यवृद्धिप्रकारि ॥ ३
ब्रह्माण्डं संवृतं येन रजोगुणभुवा खलु । तत्प्राकृतमिति प्रोक्तं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ४
ब्रह्मा येनाऽऽवृतो जातः सुवर्णेन जरायुणा । तन्मेरुरूपतां यातं सुवर्णं सहजं हि तत् ॥ ५
विसृष्टमग्निना शैत्यं तेजः पीतं सुदुःसहम् । अभूत्सर्वं समुद्दिष्टं सुवर्णं वह्निसंभवम् ॥ ६
एतत्स्वर्णत्रयं दिव्यं वर्णैः षोडशभिर्युतम् । धारणादेव तत्कुर्याच्छरीरमजरामरम् ॥ ७
तत्र तत्र गिरीणां हि जातं खनिषु यद्भवेत् । तच्चतुर्दशवर्णाढ्यं भक्षितं सर्वरोगहृत् ॥ ८
रसेन्द्रवेधसंभूतं तद्वेधजमुदाहृतम् । रसायनं महाश्रेष्ठं पवित्रं वेधजं हि तत् ॥ ९

स्निग्धं मेध्यं विषगंदहरं बृंहणं वृष्यमग्र्यं
यक्षोन्मादप्रशमनपरं देहरोगप्रमाथि ।
मेधाबुद्धिस्मृतिसुखकरं सर्वदोषामयघ्नं
रुच्यं दीपि प्रशमितंरुजं स्वादुपाकं सुवर्णम् ॥ १०

सौख्यं वीर्यं बलं हन्ति रोगवर्गं करोति च । अशुद्धं न मृतं स्वर्णं तस्माच्छुद्धं समाचरेत् ॥ ११

कर्षप्रमाणं तु सुवर्णपत्रं शरावरुद्धं पटुधातुयुक्तम् ।
अङ्गारसंस्थं प्रहरार्धमानं ध्मानेन तत्स्यान्नवु वर्णपूर्णम् ॥ १२

लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभस्मना । मूलीभिर्मध्यमं प्राहुः कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥ १३
अरिलोहेन लोहस्य मारणं दुर्गुणपदम् । कृत्वा कण्टकवेध्यानि स्वर्णपत्राणि लेपयेत् ॥
लुङ्गाम्बुभस्मसूतेन म्रियते दशभिः पुटैः ॥ १४
द्रुते विनिक्षिपेत्स्वर्णं लोहमानं मृतं रसम् । विचूर्ण्य लुङ्गतोयेन दरदेन समन्वितम् ॥ १५
जायते कुङ्कुमच्छायं स्वर्णं द्वादशभिः पुटैः ॥ १६
हेम्नः पादं मृतं सूतं पिष्टमम्लेन केनचित् । पत्रे लिप्त्वा पुटैः षड्यादष्टभिर्म्रियते ध्रुवम् ॥ १७
मण्डूकास्थिवसाटङ्कहर्यलालेन्द्रगोपकैः । प्रतिवापेन कनकं सुचिरं तिष्ठति द्रुतम् ॥ १८
चूर्णं सुरेन्द्रगोपानां देवदालीफलद्रवैः । भावितं सदृशं हेम करोति जलवद्द्रुतम् ॥ १९

एतद्धस्म सुवर्णजं कटुघृतोपेतं द्विगुञ्जोन्मितं
लीढं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासं च कासारुचिम् ।
ओजोधातुविवर्धनं बलकरं पाण्डामयध्वंसनं
पथ्यं सर्वविषापहं गरहरं दुष्टग्रहण्यादिनुत् ॥ २०

[क्षेपकः] बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं कोपयतीव काये ।
असौख्यकारं च सदैव हेमापक्वं सदोषं मरणं करोति ॥ २१

---

१ क. °कारणं वीर्यवृद्धेः° । २ क. °भूत्स्वर्ण सं° । ३ ग. पापघ्नं । ४ ग. °गरहरं । ५ क. लोहसत्वप्र° । ङ. लोहदाहप्र° । ६ क. °तजरं स्वा° । ७ क. च. °मारयेत् । ८ क. सुवर्णपत्रं तु शरावरुद्धं कर्षप्रमाणं प° । ग. सुवर्णपत्रं तनु कर्षमानं शरावरुद्धं पटुभस्मयुक्तम् । ९ क ठ. ङ. ध्मानेन । १० ख. पूर्णवर्णम् । ११ ख. जपाकुसुमवच्छायं । १२ ग. °टैः पाच्यं दशभि° । ङ. °टैः पक्षाद° । १३ ख. °यमारेन्द्र° । १४ ख. प्रतीवा° । १५ क. सदृशं । ग. सुमूर्छं हेम्नः करोति जलवद्द्रुतिम् । १६ ज. °वद्भवम् । १७ क. °रुचीं ।

अथ रजतम्—सहजं खनिसंजातं कृत्रिमं त्रिविधं मतम्
रजतं पूर्वपूर्वं हि स्वगुणैरुत्तरोत्तरम् ॥ २२

कैलासाद्यद्रिसंभूतं सहजं रजतं भवेत् । तत्स्पृष्टं हि सकृद्व्याधिनाशनं देहिनां भवेत् ॥ २३
हिमाचलादिकूटेषु यद्रूप्यं जायते हि तत् । खनिजं कथ्यते तज्ज्ञैः परमं हि रसायनम् ॥ २४
श्रीरामपादुकान्यस्तं वङ्गं यद्रूप्यतां गतम् । तत्पादरूप्यमित्युक्तं कृत्रिमं सर्वरोगनुत् ॥ २५
घनं स्वच्छं गुरु स्निग्धं दाहे छेदे सितं मृदु । शङ्खाभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् ॥ २६
दाहे रक्तं च पीतं च कृष्णं रूक्षं स्फुटं लघु । स्थूलाङ्गं कर्कशाङ्गं च रजतं त्याज्यमष्टधा ॥ २७

रूप्यं विपाकमधुरं तुवराम्लसारं शीतं सरं परमलेखनकं च रुच्यम् ।
स्निग्धं च वातकफजिज्जठराग्निदीपि बल्यं परं स्थिरवयस्करणं च मेध्यम् ॥ २८
रौप्यं शीतं कषायाम्लं स्निग्धं वातहरं गुरु । रसायनविधानेन सर्वरोगापहारकम् ॥ २९
तैले तक्रे गवां मूत्रे द्वारनाले कुलित्थजे । क्रमान्निषेचयेत्तप्तं द्रावे द्रावे तु सप्तधा ॥
स्वर्णादिलोहपत्राणां शुद्धिरेषा प्रशस्यते ॥ ३०
आयुः शुक्रं बलं हन्ति तापविड्बन्धरोगकृत् । अशुद्धं न मृतं तारं शुद्धं मार्यमतो बुधैः ॥ ३१
नागेन टङ्कणेनैव वापितं शुद्धिमृच्छति ॥ ३२
तारं त्रिवारं निक्षिप्तं तैले ज्योतिष्मतीभवे । खर्परे भस्मचूर्णाभ्यां परितः पालिकां चरेत् ॥ ३३
तत्र रूप्यं विनिक्षिप्य समसीससमन्वितम् । जातसीसक्षयं यावद्धमेत्तावत्पुनः पुनः ॥ ३४
इत्थं संशोधितं रूप्यं योजनीयं रसादिषु । लकुचद्रवसूताभ्यां तारपिष्टं प्रलेपयेत् ॥ ३५
ऊर्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा मूषामध्ये निरुध्य च । स्वेदयेद्बालुकायन्त्रे दिनमेकं दृढाग्निना ॥ ३६
स्वाङ्गशीतां च तां पिष्टिं साम्लतालेन मर्दिताम् । पुटेद्वादशवाराणि भस्मी भवति रूप्यकम् ३७
माक्षीकचूर्णलुङ्गाम्लमर्दितं पुटितं शनैः । त्रिंशद्वारेण तत्तारं भस्मसाज्जायतेतराम् ॥ ३८
भाव्यं ताप्यं स्नुहीक्षीरैस्तारपत्राणि लेपयेत् । मारयेत्पुटयोगेन निरुत्थं जायते ध्रुवम् ॥ ३९
तारपत्रं चतुर्भागं भागैकं शुद्धतालकम् । मर्द्यं जम्बीरजद्रावैस्तारपत्राणि लेपयेत् ॥ ४०
शोषयेदन्धयन्त्रे च त्रिंशदुत्पलकैः पचेत् । चतुर्दशपुटैरेवं निरुत्थं जायते ध्रुवम् ॥ ४१
सप्तधा नरमूत्रेण भावयेदेवदालिकाम् । तच्चूर्णवापमात्रेण द्रुतिः स्यात्स्वर्णतारयोः ॥ ४२

भस्मीभूतं रजतमथलं तत्समौ व्योमभानू
सर्वैस्तुल्यं त्रिकटु सधैरं सारघाज्येन युक्तम् ।
लीढं प्रातः क्षपयतितरां यक्ष्मपाण्डूदरार्शः
श्वासं कासं नयनजरुजः पित्तरोगानशेषान् ॥ ४३

---

१ क. च त्रिधा म°। २ ग. °ष्टं सहजव्याधि°। ३ म. स्वच्छगुणं स्नि°। घ ङ. मृदु। ४ क. ठ. °रं च लघुले°। ५ ग. बलप्रदं स्थि°। ६ ङ °वृष्यम्। ज. सेव्यम्। ७ ङ. काञ्जिके च। ८ छ °शुद्धममृ। ९ क. तारपत्रं। ङ. तारपिष्टीं प्रकल्पयेत्। १० ग प्रकल्पयेत्। ११ क. °धागर्भं नि°। १२ ज. तरम्। १३ क ठ. ङ. °येदातपे तच्च त्रि°। घ. °येदन्ध्रयेतच्च त्रि° १४ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. शतधा। १५ ज. लोहभानू। १६ ङ. कवरं। १७ घ. °रमाज्ये°। १८ ङ. °ति नृणां र्थ°। १९ क °दरार्शांश्चा°। ज. °दरार्तीः श्वा°।

अथ ताम्रम्—म्लेच्छं नेपालकं चेति तयोर्नेपालमुत्तमम् ।
नेपालादन्यखन्युत्थं म्लेच्छमित्यभिधीयते ॥ ४४
सितकृष्णारुणच्छायमतिवामि कठोरकम् । क्षालितं च पुनः कृष्णमेतन्म्लेच्छकताम्रकम् ॥ ४५
सुस्निग्धं मृदुलं शोणं घनघातक्षमं गुरु । निर्विकारं गुणश्रेष्ठं ताम्रं नेपालमुच्यते ॥ ४६
पाण्डुरं कृष्णशोणं च लघु स्फुटनसंयुतम् । रूक्षाङ्गं सदलं ताम्रं नेष्यते रसकर्मणि ॥ ४७
ताम्रं तिक्तकषायकं च मधुरं पाकेऽथ वीर्योष्णकं
सौम्लं पित्तकफापहं जठररुक्कुष्ठामजन्त्वन्तकृत् ।
ऊर्ध्वाधः परिशोधनं विषयकृत्स्थौल्यापहं क्षुत्करं
दुर्नामक्षयपाण्डुरोगशमनं नेत्र्यं परं लेखनम् ॥ ४८
अशुद्धं ताम्रमायुघ्नं कान्तिवीर्यबलापहम् । वान्तिमूर्छाभ्रमोत्क्लेदं न मृतं कुष्ठशूलकृत् ॥ ४९
उत्क्लेदभेदभ्रमदाहमोहास्ताम्रस्य दोषाः खलु दुर्धरास्ते ।
विशोधनात्तद्विगतस्वदोषं सुधासमं स्याद्रसवीर्यपाके ॥ ५०
ताम्रं क्षाराम्लसंयुक्तं द्रावितं दत्तगैरिकम् । निक्षिप्तं महिषीतक्रे छगणे सप्तवारकम् ॥
पञ्चदोषविनिर्मुक्तं सप्तवारेण जायते ॥ ५१
ताम्रनिर्मलपत्राणि लिप्त्वा निम्बाम्बुसिन्धुना । ध्मात्वा सौवीरकक्षेपाद्विशुध्यत्यष्टवारतः ॥ ५२
निम्बाम्बुपटुलिप्तानि तापितान्यष्टवारकम् । विशुध्यन्त्यर्कपत्राणि निर्गुण्ड्या रसमज्जनात् ॥ ५३
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना । शुध्यते नात्र संदेहो मारणं चाप्यथोच्यते ॥ ५४
जम्बीररससंपिष्टरसगन्धकलेपितम् । शुल्वपत्रं शरावस्थं त्रिपुटैर्याति पञ्चताम् ॥ ५५
[अथान्यग्रन्थे] अथवा मारितं ताम्रमम्लेनैकेन मर्दितम् ।
तद्गोलं सूरणस्यान्ता रुद्ध्वा सर्वत्र लेपयेत् ॥ ५६
शुष्कं गजपुटे पच्यात्सर्वदोषहरं भवेत् ।
वान्तिं भ्रान्तिं विरेकं च न करोति कदाचन ॥ इति रसरत्नाकरे ॥ ५७
ताम्रपत्राणि सूक्ष्माणि गोमूत्रे पञ्चयामकम् । क्षिप्त्वा रसेन भाण्डे तद्द्विगुणं देहि गन्धकम् ॥५८
अम्लपर्णीं प्रपिष्याथ मर्दितो देहि ताम्रके । सम्यङ्निरुध्य भाण्डे तमग्निं ज्वालय यामकम् ॥
भस्मी भवति ताम्रं तद्यथेष्टं विनियोजयेत् ॥ ६०
शुल्बतुल्येन सूतेन बलिना तत्समेन च । तदर्धांशेन तालेन शिलया च तदर्धया ॥ ६१
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां भिन्नकज्जलसंनिभाम् । यन्त्राध्यायविनिर्दिष्टगर्भयन्त्रोदरान्तरे ॥ ६२
कज्जलीं ताम्रपत्राणि पर्यायेण विनिक्षिपेत् । प्रपचेद्यामपर्यन्तं स्वाङ्गशीतं प्रचूर्णयेत् ॥ ६३
तत्तद्रोगहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोन्मितं
संलीढं परिणामशूलमुदरं शूलं च पाण्डुज्वरम् ।

---

१ घ. °च्छप्रयं भेदि वा । २ न. सोष्णं । ३ क. 'कुष्ठज्वरार्त्यन्त' । ग. °कुष्ठामयध्वंसनम् । ४ क. °क्लेदानमुं । ५ ग. ठ. ड. °निर्दलं । ६ ड. ड. °गुण्डीर' । ७ क. ठ. ड. लेपितम् । ८ ड. तापेन । ९ ख. ग. घ. ड. च. °पर्णि प्रपिष्याथ । १० क. ज्ञानितो । ११ ड. पचे नियाम° । १२ ड. विचूर्णयेत् । १३ क. सल्लीढं ।

गुल्मप्लीहयकृत्क्षयाग्निसदनं मेहं च मूलामयं
दुष्टां च ग्रहणीं हरेद्ध्रुवमिदं तत्सोमनाथाभिधम् [इति सोमनाथी ताम्रम् ॥] ६४

[ग्रन्थान्तरे ।] सूताद्विगुणितं ताम्रपत्रे कन्यारसैः प्लुतम् ।
पिष्ट्वा तुल्येन वेल्लिना भाण्डमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ ६५
छन्नं शरावकेणैतत्तदूर्ध्वं लवणं त्र्यजेत् । मुखे शरावकं दत्त्वा वह्निं यामचतुष्टयम् ॥ ६६
अवचूर्ण्यैव तच्छुल्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत् । पिप्पलीमधुना सार्धं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ६७
श्वासं कासं क्षयं पाण्डुमग्निमान्द्यमरोचकम् । गुल्मप्लीहयकृन्मूर्छाशूलपक्त्यर्थमुत्तमम् ॥
दोषत्रयसमुद्भूतानामयाञ्जयति ध्रुवम् ॥ ६८
रोगानुपानसहितं जयेद्धातुगतं ज्वरम् । रसे रसायने चैव योजयेद्युक्तमात्रया ॥ ६९

अथायः—मुण्डं तीक्ष्णं च कान्तं च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ।

अथ मुण्डम्—मृदु कुण्ठं कँडारं च त्रिविधं मुण्डमुच्यते ॥ ७०

द्रुतद्रार्वमिवस्फोटं चिक्कणं मृदु तच्छुभम् । हतं यत्प्रसरेद्दुःखात्तत्कुण्ठं मध्यमं स्मृतम् ॥ ७१
यद्धतं भज्यते भंङ्गे कृष्णं स्यात्तत्कँडारकम् ॥ ७२

मुण्डं परं मृदुलकं कफवातशूलमूलाममेहगदकामलपाण्डुहारि ।
गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि शोफापहं रुधिरकृत्खलु कोष्ठशोधि ॥ ७३
अशुद्धलोहं न हितं निषेवणादायुर्बलं कान्तिविनाशि निश्चितम् ।
हृदि प्रपीडां तनुते ह्यपाटवं रुजं करोत्येव विशुध्य मारयेत् ॥ ७४

अथ तीक्ष्णम्—खरं सारं च हुन्नालं तोंरावर्तं च वोंजिरम् ।
काललोहाभिधानं च षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥ ७५
परुषं * पोगरोन्मुक्तं भङ्गे पारेवच्छवि । नमने भङ्गुरं यत्तत्खरलोहमुदाहृतम् ॥ ७६
अङ्गक्षया च वङ्गं च पोगरस्याभिधात्रयम् । चिकुरं भङ्गुरं लोहात्पोगरं तत्परं मतम् ॥ ७७
वेगभं गुरुधारं यत्सारलोहं तदीरितम् । पोगराभासकं पाण्डुभूमिकं सारमीरितम् ॥ ७८
कृष्णपाण्डुवपुश्चञ्चुबीजतुल्योरुपोगरम् । छेदने चातिपरुषं हुन्नालमिति कथ्यते ॥ ७९
पोगरैर्वज्रसंकाशैः सूक्ष्मरेखैश्च सान्द्रकैः । निचितं श्यामलाङ्गं च वाजिरं तत्प्रकीर्त्यते ॥ ८०
नीलकृष्णभं सान्द्रं मसृणं गुरु भासुरम् । लोहघातेऽप्यभङ्गात्मधारं कालायसं मतम् ॥ ८१

रूक्षं स्यात्खरलोहकं सुमधुरं पाकेऽथ वीर्ये हिमं
तिक्तोष्णं कफपित्तकुष्ठजठरप्लीहामपाण्ड्वार्तिनुत् ।

---

* पोगरमित्यलकवत्कुटिलरेखाः ।

---

१ क. मेदं । २ क. ट. ड. गन्धेन । ३ क क्षिपेत् । ४ ग. साकं । ५ घ. °शूलं पक्त्यर्थमुत्तरम् । ६ ग. °येदुक्तं । ७ ग. कुठारं । ८ क. ख. ग- घ. ङ, ठ, ड. °वमाविस्फो° । ९ क. °ते संरसं । १० क. मग्ने । ११ ग. °सत्कुठार° । १२ क. ठ. ड. विशोध्य । १३ क. हुन्नालं । ग. फोन्नालं । १४ ग. तारवर्तं । १५ क. वाजिरम् । १६ ग. योगरो° । १७ ग. °दसच्छ° । ङ. °दकच्छ° । १८ ग. °च्छाया° । १९ घ. °मिजं सा° । २० ङ. °धं होन्ना° । २१ घ. प्रभासा° । २२ ङ. समधुरं । २३ ग. ङ. ठ. योगर° ।

सद्यः शूलयकृद्रदक्षयजरामेहामवातापहं
दीप्तं चातिरसायनं बलकरं दुर्नामदाहापहम् ॥ ८२
खरलोहात्परं सर्वमेकैकस्माच्छतोत्तरम् ॥ ८३

अथ कान्तम्—भ्रामकं चुम्बकं चैव कर्षकं द्रावकं तथा ।
एवं चतुर्विधं कान्तं रोमकान्तं च पञ्चमम् ॥ ८४

एकद्वित्रिचतुष्पञ्च सर्वतोमुखमेव तत् । पीतं कृष्णं तथा रक्तं त्रिवर्णं स्यात्पृथक्पृथक् ॥ ८५
क्रमेण देवतास्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । स्पर्शवेधि भवेत्पीतं कृष्णं श्रेष्ठं रसायने ॥ ८६
रक्तवर्णं तथा वाऽपि रसबन्धे प्रशस्यते । भ्रामकं तु कनिष्ठं स्याच्चुम्बकं मध्यमं तथा ॥ ८७
उत्तमं कर्षकं चैव द्रावकं चोत्तमोत्तमम् । भ्रामयेल्लोहजातं तु तत्कान्तं भ्रामकं मतम् ॥ ८८
चुम्बयेच्चुम्बकं कान्तं कर्षयेत्कर्षकं तथा । साक्षाद्द्रावयेल्लोहं तत्कान्तं द्रावकं भवेत् ॥ ८९
तद्रोमकान्तं स्फुटिताद्यतो रोमोद्गमो भवेत् । कनिष्ठं स्यादेकमुखं मध्यं द्वित्रिमुखं भवेत् ॥ ९०
चतुष्पञ्चमुखं श्रेष्ठमुत्तमं सर्वतोमुखम् । भ्रामकं चुम्बकं चैव व्याधिनाशे प्रशस्यते ॥ ९१
रसे रसायने चैव कर्षकं द्रावकं हितम् । मदोन्मत्तगजः सूतः कान्तमङ्कुशमुच्यते ॥ ९२
क्षेत्रं ज्ञात्वा ग्रहीतव्यं तत्प्रयत्नेन धीमता । मारुतातपविक्षिप्तं वर्जयेन्नात्र संशयः ॥ ९३

पात्रे यस्य प्रसरति जले तैलबिन्दुर्न लिप्तं
गन्धं हिङ्गु त्यजति च तथा तिक्ततां निम्बकल्कः ।
पाके दुग्धं भवति शिखराकारतां नैति भूमौ
कान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥ ९४
कान्तायोऽतिरसायनोत्तरतरं स्वस्थे चिरायुःप्रदं
स्निग्धं मेहहरं त्रिदोषशमनं शुलार्शमूलापहम् ।
गुल्मप्लीहयकृत्क्षयामयहरं पाण्डूदरव्याधिनु-
त्तिक्तोष्णं हिमवीर्यकं किमपरं योगेन सर्वार्तिनुत् ॥ ९५

सम्यगौषधकल्पानां लोहकल्पः प्रशस्यते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन लोहमादौ विमारयेत् ॥ ९६
नायः पचेत्पञ्चपलादर्वागूर्ध्वं त्रयोदशात् । आदौ मन्त्रस्ततः कर्म कर्तव्यं मन्त्र उच्यते ॥ ९७
ॐ अमृतोद्भवाय स्वाहा । अनेन मन्त्रेण लोहमारणम् ।
लक्षोत्तरगुणं सर्वं लोहं स्यादुत्तरोत्तरम् । कान्तं कोटिगुणं तत्र तदप्येवं गुणोत्तरम् ॥ ९८
शशेक्षतजसंमिश्रं त्रिवारं परितापितम् । मुण्डादि सकलं लोहं सर्वदोषान्विमुञ्चति ॥ ९९
काथ्यमष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशं पलम् । तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य फलपञ्चकम् ॥ १००
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् । एवं म्रीयते धातुर्गिरिजो लोहसंभवः ॥ १०१
सौमुद्रलवणोपेतं तप्तं निर्वापितं खलु । त्रिफलाकथिते नूनं गिरिदोषमयस्त्यजेत् ॥ १०२

१ ङ. ठ. ड. चापि । २ क. स्फुटनाद्य° । ङ. स्फुटितं यतो° । ३ ग. ज्ञात्वा । ४ च. यत्र । ५ ङ. ठ. ड. लिप्तो । ६ ङ. ठ. ड. हिङ्गुर्गन्धं विसृजति तथा तिक्ततां निम्बकल्कः । ७ ङ. पच्यं । ज. पाच्यं । ८ ङ. °रकं नै° । ९ ङ. स्वच्छं । १० घ. °मशूला° । ११ क. शुद्धलोहं । १२ ग. घ. °बाभवाय । १३ ग. °शरक्षे° च सं° । १४ ङ. °खंलिप्तं त्रि° । १५ क. समुं° ।

चिञ्चाफलैजलक्वाथादयो दोषमुदस्यति । यद्वा फलत्रयोपेतं गोमूत्रे क्वथितं क्षणम् ॥ १०३
रेतितं घृतसंयुक्तं क्षिप्त्वाऽग्नेः खर्परे पचेत् । चालयल्लौहदण्डेन यावत्क्षिप्तं तृणं दहेत् ॥ १०४
पिष्ट्वा पिष्ट्वा पचेदेवं पञ्चवारमतः परम् । धात्रीफलरसैर्यद्वा त्रिफलाक्वथितोदकैः ॥
पुटेल्लोहं चतुर्वारं भवेद्वारितुरं खलु ॥ १०५
स्नेहाक्तं लोहरजो मूत्रे स्वरसेऽपि रात्रिधात्रीणाम्। पृथगेवं सप्तकृत्वो भर्जितमखिलामये योज्यम् ॥
तीक्ष्णलोहस्य पत्राणि निर्दलानि हृढेऽनले । ध्मात्वा क्षिपेज्जले सद्यः पाषाणोलूखलोदरे ॥
खण्डयेद्दृढनिर्घातैः स्थूलया लोहपारया । तन्मध्ये स्थूलखण्डानि रुद्ध्वा मल्लद्वयान्तरे ॥ १०८
ध्मात्वा क्षिप्त्वा जले सम्यक्पूर्ववत्कण्डयेत्खलु। तच्चूर्णं सूतगन्धाभ्यां पुटेद्विंशतिवारकम् ॥ १०९
पुटे पुटे विधातव्यं पेषणं दृढवत्तरम् । एवं भस्मीकृतं लोहं तत्तद्रोगेषु योजयेत् ॥ ११०

कान्तायः कमनीयकान्तिजननं पाण्ड्वामयोन्मूलनं
यक्ष्मव्याधिनिबर्हणं गरहरं दोषत्रयोन्मूलनम् ।
नानाकुष्ठनिबर्हणं बलकरं हृष्यं वयःस्तम्भनं
सर्वव्याधिहरं रसायनवरं सौमामृतं नापरम् ॥ १११

[इति रससिन्धूत्थो गुणपाठः ।]

हिङ्गुलस्य पलान्पञ्च नारीस्तन्येन पेषयेत् । तेन लोहस्य पत्राणि लेपयेत्पलपञ्चकम् ॥ ११२
रुद्ध्वा गजपुटे पच्यात्कषायैस्त्रिफलैः पुनः । जम्बीरैरारनालैर्वा विंशत्यंशेन हिङ्गुलम् ॥ ११३
पिष्ट्वा रुद्ध्वा पचेल्लोहं तद्रसैः पाचयेत्पुनः । चत्वारिंशत्पुटैरेवं कान्तं तीक्ष्णं च मुण्डकम् ॥
म्रियते नात्र संदेहो दत्त्वा दध्वैव हिङ्गुलम् । अथ पूर्वोदितं तीक्ष्णं * वसुभल्लकवासयोः ॥११५
पुटितं पत्रतोयेन त्रिंशद्वाराणि यत्नतः । शोणितं जायते भस्म कृतसिन्दूरविभ्रमम् ॥ ११६
यद्वा तीक्ष्णदलोद्भूतं रजश्च त्रिफलाजलैः । पिष्ट्वा दध्योदनं किंचिच्चक्रिकां प्रविधाय च ॥
शोषयित्वाऽतियत्नेन प्रपचेत्पञ्चभिः पुटैः । रक्तवर्णं हि तद्भस्म योजनीयं यथोचितम् ॥ ११८
मत्स्याक्षीगन्धवाह्लीकैर्लकुचद्रवैर्वेणे स्थितैः । विलिप्य सकलं लोहं मत्स्याक्षीकल्कपेषितम् ॥
भस्त्राभ्यां सुदृढं ध्मात्वा त्रिशूलीनिर्गमावधि । अथोद्धृत्य क्षिपेत्काथे त्रिफलागोजलात्मके ॥
तस्मादाहृत्य संताड्य मृतमादाय लोहकम् । पुनश्च पूर्ववद्ध्मात्वा मारयेदखिलायसम् ॥ १२१
खण्डयित्वा ततो गन्धं गुडत्रिफलकाम्भसा । पुटेद्विंशतिवाराणि निरुत्थं भस्म जायते ॥ १२२
समगन्धमयश्चूर्णं कुमारीवारिमर्दितम् । पुंजीकृतं कियत्कालमवश्यं म्रियते ह्ययः ॥ १२३
जम्बीररससंयुक्ते दरदे तप्तमायसम् । बहुवारं विनिक्षिप्तं म्रियते नात्र संशयः ॥ १२४

* वसुभल्लेति श्वेतपुनर्नवा ।

१ ग. °लदल° । २ ङ. °क्वाथे देयं दो° । ३ क. °पेतगो° । ४ हमजामूत्रे स्वरसेऽग्निरा° । ५ ङ. °सेन मिलित धात्रीणाम् । ६ ज. पृथगेव समकृत्वो । ७ ङ. दृढाग्निना । ८ ङ. ठ. ड कण्डयेद्दृढनिर्घातैः । ९ क. °न्मध्यात्स्थूल° । १० ग. सिक्त्वा । ११ क °र्णं गुडग° । १२ क. सिन्धूत्थो गु° । ख. °सिधुत्थो गु° । १३ ग. °भद्रक° । ख. भट्टक° । ङ. भद्रक° । १४ ग. °धातथ । १५ ग. °वपेषितैः । १६ ङ. °त्कलेपितम् । १७ क. वधिः । १८ क. गन्धगुडत्रिफलया सह । ङ. गन्धगुडत्रिफलयाऽऽऽयसा । ग. गन्धगुडं त्रि° । १९ घ. पुटेश्चिश° । ख.ग.च. पुटैश्चिश° । २० घ.पुटीकृतं कियत्कालमायसं म्रियते ध्रुवम् । २१ ख. °लमापत्थं म्रि ।

गोमूत्रैस्त्रिफला काथ्या तत्कषायेण भावयेत् । त्रिसप्ताहं प्रयत्नेन दिनैकं मर्दयेत्पुनः ॥ १२५
रुद्ध्वा गजपुटे पच्यादिनं काथेन मर्दयेत् । दिवा मर्द्यं पुटेद्रात्रावेकविंशदिनावधि ॥ १२६
एकविंशत्पुटैश्चैव म्रियते त्रिविधं ह्ययः । त्रिःसप्तकृत्वो गोमूत्रे जालिनीभस्मभावितम् ॥
शोषयेत्तस्य वापेन तीक्ष्णं मूषागतं द्रवेत् ॥ १२७

सुरदालीभस्म गलितं त्रिःसप्तकृत्वोऽथ गोलकं शुष्कम् ।
वापेन सलिलसदृशं करोति मूषागतं तीक्ष्णम् ॥ १२८
एतत्स्यादपुनर्भवं हि भसितं लोहस्य दिव्यामृतं
सम्यक्सिद्धरसायनं त्रिकटुकीवेल्लाज्यमध्वन्वितम् ।
हन्यान्निष्कमितं जरामरणजव्याधींश्च सत्पुत्रदं
दिष्टं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्यै पुरा तत्पितुः ॥ १२९

यत्पात्राध्युषिते तोये तैलबिन्दुर्न सर्पति । तारेणाऽऽवर्तते यत्तत्कान्तलोहं तनूकृतम् ॥ १३०
अयसामुत्तमं सिञ्चेत्तप्तं तप्तं वरारसे । एवं शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यम्लेन केनचित् ॥ १३१
मृतसूतस्य पादेन मिलितानि पुटानले । पचेत्तुल्यस्य वा ताप्यगन्धाश्महरतेजसः ॥ १३२
तप्तं क्षाराम्लसंलिप्तं शशरक्तेन दापितम् । कान्तलोहं भवेच्छुद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ १३४
शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्वे तु कृतकज्जलीम् । द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥ १३४
यामद्वयात्समुद्धृत्य तद्गोलं कांस्यपात्रके । आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च यामार्धेऽत्युष्णता भवेत् ॥ १३५
धान्यराशौ न्यसेत्पश्चात्रिदिनान्ते समुद्धरेत् । संपेष्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥ १३६
कान्तं तीक्ष्णं च मुण्डं च निरुत्थं जायते ध्रुवम् । स्वर्णादीन्मारयेदेवं चूर्णं कृत्वा च लोहवत् ॥
सिद्धयोगो ह्ययं ख्यातः सिद्धानां समुखागतः । १३८
अनुभूतं मया सत्यं सर्वरोगजरापहम् । त्रिफलामधुसंयुक्तं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १३९

लोहं जन्तुविकारपाण्डुपवनक्षीणत्वपित्तामय-
स्थौल्यार्शोग्रहणीज्वरार्तिकफजिच्छोफप्रमेहप्रणुत् ।
गुल्मप्लीहविषापहं बलकरं कुष्ठाग्निमान्द्यप्रणु-
त्सौख्यालम्बि रसायनं मृतिहरं कान्तादिकं किट्टवत् ॥ १४०

मृतानि लोहानि रसी भवन्ति निघ्नन्ति युक्तानि महामयानि ।
अभ्यासयोगाद्दृढदेहसिद्धिं कुर्वन्ति रुग्जन्मजराविनाशनम् ॥ रामराजीस्थम् १४१
पक्वजम्बूनिभच्छायं कान्तलोहं तदुत्तरम् । सुरदालिभवं भस्म नरमूत्रेण गालितम् ॥
त्रिसप्तवारं तत्क्षारं वोपत्कान्तं हतिर्भवेत् ॥ १४२
गन्धकं कान्तपाषाणं चूर्णयित्वा समं समम् । द्रुते लोहे प्रतीवापो देयो लोहाष्टकं द्रवेत् ॥ १४३
देवदाल्या द्रवैर्भाव्यं गन्धकं दिनसप्तकम् । तेन प्रवापमात्रेण लोहास्तिष्ठन्ति सूतवत् ॥ १४४

---

१ ङ. त्रिसप्तकृत्वा । २ ङ. त्रिसप्तकृत्वोत्थगो । ३ क. °क्सिद्धिर° । ४ क. सत्पा° । ५ ग. °रेण व° । ६ क. न तु कृतम् । ७ क. म्रालप्यानि । ८ घ. पचेत्तुल्येन वा तेन गन्धाश्महरतेजसा । ९ क. °क्ते निधापितम् । १० घ. °ल्वन कृतकज्जलम् । ११ क. ताम्रपात्रके । १२ ग. मृतम् । १३ ङ. °नां समु° । १४ ग. नाशम् । १५ ग. °पे तीक्ष्णं ह° । ङ. °पे कान्ते ह° । १६ ग. °न्तं द्रुति° । १७ ट. °वापस्तेन लो° ।

अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लोहजं तद्भवां जलैः । सेचयेदक्षपात्रान्तः सप्तवारं पुनः पुनः ॥ १४५
मण्डूरोऽयं समाख्यातश्चूर्णं श्लक्ष्णं नियोजयेत् । गोमूत्रैस्त्रिफला काथ्या तत्काथे सेचयेच्छनैः ॥
लोहकिट्टं सुतप्तं तु यावज्जीर्यति तत्स्वयम् । तच्चूर्णं जायते पेष्यं मण्डूरोऽयं प्रयोजयेत् ॥ १४७
ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणा मुण्डकिट्टके । तस्मात्सर्वत्र मण्डूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत् ॥ १४८
किट्टाद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शतोन्मितम् । तीक्ष्णाल्लक्षगुणं कान्तं भक्षणात्कुरुते नृणाम् ॥
तस्मात्कान्तं सदा सेव्यं जरामृत्युहरं नृणाम् ॥ १५०
[अथान्यग्रन्थे ।] अशुद्धलोहं न हितं निषेवणादायुर्बलं कान्तिविनाशि निश्चितम् ।
हृदि प्रपीडां तनुते ह्यपाटवं रुजं करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ १५१
आयुष्प्रदाता बलवीर्यकर्ता रोगप्रहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किंचिदन्यद्रसायनं श्रेष्ठतमं हि जन्तोः ॥ १५२

अथ वङ्गम्—खुरकं मिश्रकं चेति द्विविधं वङ्गमुच्यते ।
खुरं तत्र गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न हितं मतम् ॥ १५३
धवलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् । निःशब्दं खुरवङ्गं स्यान्मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥ १५४
वङ्गं तिक्तोष्णकं रूक्षमीषद्वातप्रकोपनम् । मेहश्लेष्मामयघ्नं च मेदोघ्नं कृमिनाशनम् ॥ १५५
द्रावयित्वा निशायुक्ते क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे । विशुध्यति त्रिवारेण खुरवङ्गं न संशयः ॥ १५६
अम्लतक्रविनिक्षिप्तं वर्षाभूविषतिन्दुभिः । कट्वलाबुगतं वङ्गं द्वितीयं परिशुध्यति ॥ १५७
शुध्यति नागो वङ्गो घोषा रविरातपेऽपि मुनिसंख्यैः । निर्गुण्डीरससेकैस्तन्मूलरजःप्रवापैश्च ॥
सतालेनार्कदुग्धेन लिप्त्वा वङ्गदलानि च । बोधिचिञ्चात्वचः क्षारैर्दद्याल्लघुपुटानि च ॥ १५९
मर्दयित्वा चरेद्वङ्गस्य तद्रसादिषु कीर्तितम् । भद्राद्य खर्परे वङ्गं षोडशांशं रसं क्षिपेत् ॥ १६०
स्वेलपस्वल्पालकं दत्त्वा भारद्वाजस्य काथतः । मर्दयित्वा चरेद्वङ्गस्य तद्रसादिषु कीर्तितम् ॥१६१
पलाशद्रवयुक्तेन वङ्गपत्राणि लेपयेत् । तालेन पुटितं पश्चान्म्रियते नात्र संशयः ॥ १६२
भल्लाततैलसंलिप्तं वङ्गं वस्त्रेण वेष्टितम् । चिञ्चापिप्पलपालाशकाष्ठाग्नौ याति पञ्चताम् ॥ १६३
वङ्गभस्मसमं कान्तं व्योमभस्म च तत्समम् । मर्दयेत्कनकाम्भोभिर्निम्बपत्ररसैरपि ॥ १६४
दाडिमस्य मयूरस्य रसेन च पृथक्पृथक् । भूपालावर्तभस्माथ विनिक्षिप्य समांशकम् ॥ १६५
गोमूत्रैकशिलाधातुजलैः सम्यग्विमर्दयेत् । ततो गुग्गुलतोयेन मर्दयित्वा दिनाष्टकम् ॥ १६६
विशोष्य परिचूर्ण्याथ समभागेन योजयेत् । घृष्टं बन्धुकनिर्यासैर्नाकुलीबीजचूर्णकैः ॥ १६७
ततः क्षिपेत्करण्डान्तर्विधाय पटगालितम् । गोतैक्रपिष्टरजनीसारेण सह पाययेत् ॥ १६८
चतुर्भिर्बल्लकैस्तुल्यं रम्यं वङ्गं रसायनम् । निश्चितं तेन नश्यन्ति मेहा विंशतिभेदकाः ॥ १६९

---

१ क. प्रयोजयेत् । २ ग. तप्तं शोध्यं त्रिसप्तधा । ३ क. सिञ्चयेच्छनैः । ४ क. सुसंतप्तं । ५ ग. °तं तथाव° । ६ क. श्यावशुं । ७ ग. तीक्ष्णोष्णकं । ८ ग. च. मन्दाग्निकृं । ९ ङ. °तकं वि° । १० क. °निष्पिष्टं व° । ११ क. °भूवप° । १२ ग. °षसिन्दु° । ङ. °षसिन्धुभिः । १३ ग. ठ. कट्फलाम्बुगतं वङ्गं द्वितयं । ङ. कट्फलाम्बुगतैर्वङ्गद्वितयं । १४ क. वङ्गद्वितयं । १५ क. °विरातपेश्च मु° । ख. विरपि च मु° । १६ क. °लान्वय । १७ क. °त्वचा क्षा° । १८ क. भवेद्रस्म । १९ क. स्वल्पं च तालकं । २० क भस्मताम् । २१ ख. ग. घ. °कीसिला° । २२ क. भृष्टबन्धुनिर्यासैराकुली° । ग. °भृष्टबन्धुलानियासैर्बाकुचीबी° । २३ क. तक्रं पि° ।

शालयो मुद्गसूपं च नवनीतं तिलोद्भवम् । पटोलं तिक्ततुण्डीरं तक्रं पथ्याय शस्यते ॥ १७०

अथ सीसकम्—द्रुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णं समुज्ज्वलम् ।
पूतिगन्धं बहिः कृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा ॥ १७१

अत्युष्णं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् । प्रमेहतोयदोषघ्नं दीपनं चाऽऽमवातनुत् ॥ १७२
सिन्धुवारजटाकान्तीहरिद्राचूर्णकं क्षिपेत् । द्रुते नागेऽथ निर्गुण्ड्यास्त्रिवारं निक्षिपेद्रसे ॥ १७३
नागः शुद्धो भवेदेवं मूर्छास्फोटादिनाऽऽचरेत् । तिर्यगाकारचुल्ल्यां तु तिर्यग्वक्त्रघटं न्यसेत् ॥
तं च वक्त्रं विना सर्वं गोपयेद्यत्नतो मृदा । भृष्टयन्त्राभिधे तस्मिन्यन्त्रे सीसं विनिक्षिपेत् ॥
पलविंशतिकं नागमधस्तीव्रानलं क्षिपेत् । द्रुते नागे क्षिपेत्सूतं शुद्धं कर्षमितं शुभम् ॥ १७६
विघटय निक्षिपेत्क्षारमेकैकं हि पलं पलम् । अर्जुनस्याक्षवृक्षस्य महाराजगिरेरपि ॥
दाडिमस्य मयूरस्य क्षिप्त्वा क्षारं पृथक्पृथक् ॥ १७७
एवं विंशतिरात्राणि पचेन्नीव्रेण वह्निना । विघट्टयन्दृढं दोर्भ्यां लोहदर्व्या प्रयत्नतः ॥ १७८
रक्तं तज्जायते भस्म कपोतच्छायमेव वा । नागं दोषविनिर्मुक्तं जायतेऽतिरसायनम् ॥ १७९
हतमुत्थापितं सीसं दशवारेण सिध्यति । तन्मृतं सीसकं सर्वदोषमुक्तं रसायनम् ॥ १८०
अश्वत्थचिञ्चात्वग्भस्म नागस्य चतुरंशतः । क्षिपेन्नागं पचेत्पात्रे चालयेल्लोहचाटुना ॥ १८१
यामाद्भस्म तदुद्धृत्य भस्मतुल्या मनःशिला । जम्बीरैरारनालैर्वा पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा विंशत्यंशशिलायुतम् । अम्लेनैव तु यामैकं पूर्ववत्पाचयेत्पुटे ॥ १८३
एवं षष्टिपुटैः पक्को नागः स्यात्सुनिरुत्थितः । शिलया रविदुग्धेन नागपत्राणि लेपयेत् ॥ १८४
मारयेत्पुटयोगेन निरुत्थं जायते तथा । एवं नागोद्भवं भस्म ताप्यभस्मार्धभागिकम् ॥ १८५
पादं पादं क्षिपेद्भस्म शुल्बस्य विमलस्य च । कान्ताभ्रसत्त्वयोश्चापि स्फटिकस्य पृथक्पृथक् ॥
सर्वमेकत्र संचूर्ण्य पुटेत्त्रिफलवारिणा । त्रिशद्वनगिरिण्डैश्च त्रिशद्वारं विचूर्ण्य तत् ॥ १८७
व्योषवेल्लकचूर्णैश्च समांशैः सह मेलयेत् ॥ १८८
मध्वाज्यसहितं हन्ति प्रलीढं वल्लमात्रया । अशीतिवातजान्रोगान्धनुर्वातं विशेषतः ॥ १८९
कफरोगानशेषांश्च मूत्ररोगांश्च सर्वशः । श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं श्वयथुं शीतिकाज्वरम् ॥ १९०
ग्रहणीमामदोषं च वह्निमान्द्यं सुदुर्जरम् । सर्वानुदकदोषांश्च तत्तद्रोगानुपानतः ॥ १९१

अथ पित्तलम्—रीतिका काकतुण्डी च द्विविधं पित्तलं भवेत् ।
संतप्ता काञ्जिके क्षिप्त्वा ताम्राभा रीतिका मता ॥ १९२
एवं या जायते कृष्णा काकतुण्डीति सा मता । रीतिस्तिक्तरसा रूक्षा जन्तुघ्नी सास्रपित्तनुत् ॥
कृमिकुष्ठहरा योगात्सोष्णवीर्या च शीतला ॥ १९३
काकतुण्डी गतस्नेहा तिक्तोष्णा कफपित्तनुत् । यकृत्प्लीहहरा शीतवीर्या च परिकीर्तिता ॥ १९४

---

१ क. कृष्णं स° । २ क. शुद्धसी° । ३ क. सिन्दुवा° । ४ क. °टाकृत्तिं ह° । ख. °टाकृत्ति ह° । ग. °टाकृन्ति ह° । ५ क. °त्रवक्त्रं घ. । ६ क. मृष्ट° । घ. भृष्ट्रं य° । ७ क. घ. °स्मिन्पात्रे सी° । ८ घ. विघृष्य । ज. विदध्य । ९ क. °ढं वापैलोंह° । १० क. शुध्यति । ११ ङ. यथा । १२ ख. ताप्यं भ° । १३ क. °गिरण्डै° । १४ ज चूर्णयेत् । १५ ग. °शीतकं ज्व° । घ. शीतकज्व° । १६ ख. संतप्त्वा । १७ ङ. ताम्रभा । १८ ग. कृष्णकु° । १९ घ. °ण्डी त्वतिक्ते° ।

गुर्वी मृद्वी च पीताभा साराङ्गी ताडनक्षमा । सुस्निग्धा मसृणाङ्गी च रीतिरेतादृशी शुभा ॥
पाण्डुपीता खरा रूक्षा बर्बरा ताडनक्षमा । पूतिगन्धा तथा लघ्वी रीतिर्नेष्टा रसादिषु ॥ १९६
तप्ता क्षिप्त्वा च निर्गुण्डीरसे श्यामारजोन्विते । पञ्चवारेण संशुद्धि रीतिरायाति निश्चितम् ॥
सुवर्णरीतिकाचूर्णं भक्षितं विष्ठितं पुनः । छागेन कृष्णवर्णेन मत्तेन तरुणेन च ॥ १९८
तल्लिप्तं खर्परे दग्धं द्रुतिं मुञ्चति शोभनाम् ॥ १९९
चतुर्दशलसद्वर्णसुवर्णसदृशच्छविः । देहलोहकरी प्रोक्ता युक्ता रसरसायने ॥ २००
निम्बूरसशिलागन्धवेष्टिता पुटिताऽष्टधा । रीतिरायाति भस्मत्वं ततो योज्या यथायथम् ॥ २०१
ताम्रवन्मारणं तस्याः कृत्वा सर्वत्र योजयेत् । मृतारकूटकं कान्तं व्योमसत्त्वं च मारितम् ॥ २०२
त्रयं समांशकं तुल्यव्योषं जन्तुघ्नसंयुतम् । ब्रह्मबीजाजमोदाग्निभल्लाततिलसंयुतम् ॥ २०३
सेवितं निष्कमात्रं हि जन्तुघ्नं कुष्ठनाशनम् । विशेषाच्छ्वेतकुष्ठघ्नं दीपनं पाचनं हितम् ॥ २०४

अथ कांस्यम्—अष्टभागेन ताम्रेण द्विभागकुटिलेन च ।
विद्रुतेन भवेत्कांस्यं तत्सौराष्ट्रभवं शुभम् ॥ २०५
तीक्ष्णशब्दं मृदु स्निग्धमीषच्छ्यामलशुभ्रकम् । निर्मलं दाहरक्तं च षोढा कांस्यं प्रशस्यते ॥
तप्तपीतं दहने ताम्रं खरं रूक्षं घनासहम् । मर्दनादागतज्योतिः सप्तधा कांस्यमुत्सृजेत् ॥ २०७
कांस्यं लघु च तिक्तोष्णं लेखनं दृक्प्रसादनम् । कृमिकुष्ठहरं वातपित्तघ्नं दीपनं हितम् ॥ २०८
घृतमेकं विना चान्यत्सर्वं कांस्यगतं नृणाम् । भुक्तमारोग्यसुखदं हितं सात्म्यकरं तथा ॥ २०९
तप्तं कांस्यं गवां मूत्रे वापितं परिशुध्यति । म्रियते गन्धतालाभ्यां निरुत्थं पञ्चभिः पुटैः ॥ २१०
त्रिक्षारं पञ्चलवणं सप्तधाऽम्लेन भावयेत् । कांस्यांरघोषपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत् ॥
रुद्ध्वा गजपुटे पक्वं शुद्धिमायाति नान्यथा ॥ २११

अथ वर्तलोहम्—कांस्यार्करीतिलोहाहिजातं तद्वर्तलोहकम् ।
तदेव पञ्चलोहाख्यं लोहविद्भिरुदाहृतम् ॥ २१२
हिमाम्लं कटुकं रूक्षं कफपित्तविनाशनम् । रुच्यं त्वच्यं कृमिघ्नं च नेत्र्यं मलविशोधनम् ॥ २१३
तद्भाण्डे साधितं सर्वमन्नव्यञ्जनसूपकम् । अम्लेन वर्जितं चातिदीपनं पाचनं हितम् ॥ २१४
द्रुतमश्वजले क्षिप्तं वर्तलोहं विशुध्यति ॥ २१५
म्रियते गन्धतालाभ्यां पुटितं वर्तलोहकम् । तेषु तेष्विह योगेषु योजनीयं यथाविधि ॥ २१६
जातिमद्भिर्विशुद्धैश्च विधिना परिसाधितैः । रसोपरसलोहाद्यैः सूतः सिध्यति नान्यथा ॥ २१७

रत्नानि लोहानि वराटशुक्तिपाषाणजातं खुरशृङ्गशल्यम् ।
महारसाद्येषु कठोरदेहं भस्मीकृतं तत्खलु सूतयोग्यम् ॥ २१८
वज्राणां द्रावणार्थाय सत्त्वं भूनागजं ब्रुवे । तदेव परमं तेजः सूतराजेन्द्रवज्रयोः ॥ २१९
धौतं भूनागसंभूतं मर्दयेदङ्गजद्रवैः । निम्बुद्रवैश्च निर्गुण्ड्याः स्वरसैस्त्रिदिनं पृथक् ॥ २२०

---

१ ङ. तप्त्वा । २ क. रीतिर्भवति शोभनम् । ३ ग. °व्योषजं । ४ ग. °मखुरकेन । ५ ट. तप्तं । ६ क. मन्दनादं गतज्योति सं° । ७ क. °मिकोटिहं° । ८ क. पञ्चकटुकं । ९ क. मर्दयेत् । १० ख. °स्यारकुटप° । ११ क. °हानि जा° । ग. °हादि जा° । १२ ख. तेष्वपि । ङ. तेष्वथ । १३ ग. हरिशोधितैः । १४ क. योज्यम् । १५ क. वृषे । १६ ग. वपेत् । ज. भवेत् । १७ ङ. धौतभूं° ।

तद्द्रावणगणोपेतं संमर्द्य वटकीकृतम् । निरुध्य दृढमूषायां द्विदण्डं* प्रथमेद्दृढम् ॥ २२१
स्वतः शीतं समाहृत्य पट्टके विनिवेश्य तत् । रवकान्त्राजिकातुल्यात्क्षेणूनतिभरान्वितान् ॥
द्वादशांशार्कसंयुक्तान्धमित्वा रवकांश्चरेत् ॥ २२२
प्रक्षाल्य रवकानाशु समादाय प्रयत्नतः । वज्रादिद्रावणं तेन प्रकुर्वीत यथेप्सितम् ॥ २२३
खरसत्त्वमिदं प्रोक्तं रसायनमनुत्तमम् । द्वित्रिमूषासु चैकस्यां सत्त्वं भवति निश्चयः ॥ २२४
भुजङ्गमानुपादाय चतुष्पथसमन्वितान् । सुवर्णरूप्यताम्रायस्कान्तसंभूतभूमिजान् ॥ २२५
प्रक्षाल्य रजनीतोयैः शीतलैश्च जलैरपि ॥ २२६
उपोषितं मयूरं वा शूरं वा चरणायुधम् । क्रमेण चारयित्वाऽथ तद्विष्ठां समुपाहरेत् ॥ २२७
क्षाराम्लैः सह संपेष्य विशोष्य च खरातपे । ततः खर्परके क्षिप्त्वा भर्जयित्वा मषीं चरेत् ॥
मषीं द्रावणवर्गेण संयुक्तां संप्रमर्दिताम् । निरुध्यैं कोष्ठिकामध्ये प्रथमेद्धटिकाद्वयम् ॥
शीतलीभूतमूषायाः खोटमाहृत्य पेषयेत् ॥ २२९
प्रक्षाल्य रवकानाशु समादाय प्रयत्नतः । सुवर्णमानवद्ध्मात्वा नवं कृत्वा नियोजयेत् ॥ २३०

भूनागोद्भवसत्त्वमुत्तमतमं श्रीसोमदेवोदितं
दत्तं पादमितं द्विषाणकनकैनैकंगतेनोर्मिकाम् ।
तद्धौताम्बुविलेपनं स्थिरचरोद्भूतं विषं नेत्ररु-
क्शूलं मूलगदं च कर्णजरुजो हन्यात्प्रसूतिग्रहम् ॥ २३१

अथ तैलपातनविधिः—मूलान्युत्तरवारुण्या जर्जरीकृत्य काञ्जिके ।
क्षिपेदङ्कोल्लबीजानां पेषिकां झर्झरीकृताम् ॥ २३२
तत्तैलं घृतवत्स्यानं ग्राह्यं तत्तु यथाविधि । संपेष्योत्तरवारुण्याः पेटकार्या दलान्यथ ॥ २३३
काञ्जिकेन ततस्तेन कल्केन परिमर्दयेत् । रजश्चाङ्कोल्लबीजानां तद्वद्दृष्ट्वा विरलाम्बरे ॥ २३४
तद्विलम्ब्याऽऽतपे तीव्रे तस्याधश्चषकं न्यसेत् । तस्मिन्निपतितं तैलमादेयं श्वित्रनाशनम् ॥ २३५
अङ्कोलबीजसंभूतं चूर्णं संमर्द्य काञ्जिकैः । एकरात्रोषितं तत्तु पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥ २३६
स्वेदयेत्कन्दुके यन्त्रे घटिकाद्वितयं ततः । तां च पिण्डीं दृढे वस्त्रे बद्ध्वा निष्पीड्य काष्ठतः ॥
अधःपात्रस्थितं तैलं समाहृत्य नियोजयेत् । एवं कन्दुकयन्त्रेण सर्वतैलान्युपाहरेत् ॥ २३८
अङ्कोल्लस्यापि तैलं स्यात्काकतुण्ड्या समूलया । वाकुचीदेवदाल्योश्च कर्कोटीमूलतो भवेत् ॥ २३९
अपामार्गकषायेण तैलं स्याद्विषमुष्टिजम् । मूलकाथैः कुपार्याश्च तैलं जैपालजं हरेत् ॥ २४०

* दण्डामिति घटिका ।

१ घ. तत्तद्रावगं । २ ज. °वकान्पचेत् । ३ ख. निश्चयम् । ङ. निश्चितम् । ४ ङ. ज. °भूतिभू° । ५ क. °ध्य कौबिकां । ६ ग. कान्मूक्ष्मान्समां° । ङ. °कान्पांसून्समां° । ७ ख. रवं । ८ क. °ममतं श्रीं । ९ क ठ. द्विशाणं । १० ख. र्मिकम् । ११ ख. °लेपितं स्थि° । १२ ङ. नेत्ररु° । १३ क. कर्करीकृत्य । ख झर्झरीकृत्य । १४ क. ङ्कोलबी° । १५ ज. पेशिकां । १६ क. कर्करीकृताम् । घ. जर्जरीकृताम् । १७ ग. पटकार्यां । १८ क. न्दुकाय° । घ. °त्कदुकाय° । १९ घ. मूलया । २० घ. नेपालजं ।

क्वाथे रक्तापमार्गस्य वाकूचीतैलमाहरेत् । कृष्णायाः काकतुण्ड्याश्च बीजचूर्णानि कारयेत् ॥
कान्तपाषाणचूर्णं च एकीकृत्य विशोधयेत् । धान्यराशिगतं पश्चादुद्धृतं तैलमाहरेत् ॥२४२।७३८

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
लोहशोधनमारणादिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

[अथ शिष्योपनयनम् ।]

रसशास्त्राणि सर्वाणि समालोच्य यथाक्रमम् । साधकानां हितार्थाय प्रकटी क्रियतेऽधुना ॥१
न क्रमेण विना शास्त्रं न शास्त्रेण विना क्रमः । शास्त्रं क्रमयुतं ज्ञात्वा यः करोति स सिद्धिभाक् ॥२
आचार्यो ज्ञानवान्दक्षो रसशास्त्रविशारदः । मन्त्रसिद्धो महावीरो निश्चलः शिववत्सलः ॥ ३
देवीभक्तः सदाधीरो देवतायागतत्परः । सर्वाम्नायविशेषज्ञः कुशलो रसकर्मणि ॥ ४
एवंलक्षणसंयुक्तो रसविद्यागुरुर्भवेत् । गुरुभक्ताः सदाचाराः सत्यवन्तो दृढव्रताः ॥ ५
निरालस्याः स्वधर्मज्ञाः सदाऽऽज्ञापरिपालकाः । दम्भमात्सर्यनिर्मुक्ताः कुलाचारेषु दीक्षिताः ॥
अत्यन्तसाधकाः शान्ता मन्त्राराधनतत्पराः । इत्येवंलक्षणैर्युक्ताः शिष्याः स्युः कार्यसिद्धये ॥
सहायाः सोद्यमास्तत्र यथा शिष्यास्ततोऽधिकाः । कुलीनाः स्वामिभक्ताश्च कर्तव्या रसकर्मणि ॥८
नास्तिका ये दुराचाराश्चुम्बका गुरुतोऽपरात् । विद्यां ग्रहीतुमिच्छन्ति चौर्यच्छद्मखलोत्सवात् ॥
न तेषां सिध्यते किंचिन्मणिमन्त्रौषधादिकम् । कुर्वन्ति यदि मोहेन नाशयन्ति स्वकं धनम् ॥
इह लोके सुखं नास्ति परलोके तथैव च । तस्माद्भक्तिबलादेव संतुष्यति यथा गुरुः ॥ ११
तदा शिष्येण संग्राह्या रसविद्याऽऽत्मसिद्धये । हस्तमस्तकयोगेन वरं लब्ध्वा सुसाधयेत् ॥ १२
आतङ्करहिते देशे धर्मराज्ये मनोरमे । उमामहेश्वरोपेते समृद्धे नगरे शुभे ॥ १३
कर्तव्यं साधनं तत्र रसराजस्य धीमता । अत्यन्तोपवने रम्ये चतुर्द्वारोपशोभिते ॥ १४
तत्र शाला प्रकर्तव्या सुविस्तीर्णा मनोरमा । सम्यग्वातायनोपेता दिव्यचित्रैर्विचित्रिता ॥ १५
तत्समीपे समे दीप्ते कर्तव्यं रसमण्डपम् । अतिगुप्तं सुविस्तीर्णं कपाटार्गलशोभितम् ॥ १६
ध्वजच्छत्रवितानाढ्यं पुष्पमालाविलम्बितम् । भेरिकाहलघण्टादिशृङ्गीनादविनादितम् ॥ १७
भूः समा तत्र कर्तव्या सुदृढा दर्पणोपमा । तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्तव्या लक्षणान्विता ॥ १८
निष्कत्रयं हेमपत्रं रसेन्द्रं नवनिष्ककम् । अम्लेन मर्दयेद्यामं तेन लिङ्गं तु कारयेत् ॥ १९
दोलायन्त्रे सारनाले जम्बीरस्थं दिनं पचेत् । तल्लिङ्गं पूजयेत्तत्र सुशुभैरुपचारकैः ॥ २०
लिङ्गकोटिसहस्रस्य यत्फलं सम्यगर्चनात् । तत्फलं कोटिगुणितं रसलिङ्गार्चनाद्भवेत् ॥ २१
ब्रह्महत्यासहस्राणि गोहत्यायुतानि च । तत्क्षणाद्विलयं यान्ति रसलिङ्गस्य दर्शनात् ॥ २२

---

१ घ. ठ. ङ. विशोधयेत् । ङ. निरोधयेत् । २ क. पक्षादुद्धृत्य । ३ घ. समालोक्य । ४ ख. 'सिद्धौ म' । ५ ग. शिक्षिताः । ६ ग. 'स्युः सुतसि' । ७ क. चौर्याच्छ' । ८ ङ. तथा । ९ क, ठ. ङ. सा ग्राह्या । १० घ. सुशोधयेत् । ङ. तु साधयेत् । ११ ग. 'मालोपशोभितम् । १२ क. 'विऽम्बितम् । १३ घ. भेरीकाहलघण्टादिशृङ्गिना' । ङ. भेरकलहघ' । १४ घ. स्त्रीगोहत्यायुतानि च । १५ ङ. 'त्याश्वायु' । ज. त्यासंयु' ।

स्पर्शनात्प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं शिवोदितम् । आग्नेय्यां श्रीमघोरेण मन्त्रराजेन चार्चयेत् ॥२३
अष्टादशभुजं शुभ्रं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् । प्रेतारूढं नीलकण्ठं रसलिङ्गं विचिन्तयेत् ॥ २४
तस्योत्सङ्गे महादेवीमेकवक्त्रां चतुर्भुजाम् । अक्षमालाङ्कुशं दक्षे वामे पाशाभयं शुभम् ॥ २५
दधतीं तप्तहेमाभां पीतवस्त्रां विभावयेत् ॥ २६

अथ मन्त्रः—वाग्भवाया श्रीः कामराजाच्छक्तिबीजं रसाङ्कुशा ।

यै नमो द्वादशार्णैषा वज्रेया विद्या रसाङ्कुशा ॥ २७
अनया पूजयेद्देवीं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । नन्दी भृङ्गी महाकालकुलीराः पूर्वदिक्क्रमात् । २८
पूजयेन्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोन्तकैः । एवं नित्यार्चनं तत्र कर्तव्यं रससिद्धये ॥ २९
रसविद्या शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै । यथोक्तेन विधानेन गुरुणा मुदितात्मना ॥ ३०
सुमुहूर्ते सुनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते । कलशं तोयसंपूर्णं हेमरत्नफलैर्युतम् ॥ ३१
स्थापयेद्रसलिङ्गाग्रे दिव्यवस्त्रेण वेष्टितम् । गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैश्च सुपूजयेत् ॥ ३२
पूजान्ते हवनं कुर्याद्योनिकुण्डे सुलक्षणे। तिलाज्यैः पायसैः पुष्पैः शतपुंपादिकैः पृथक् ॥ ३३
अघोरेण रसाङ्कुश्या होमान्ते शिष्यमाह्वयेत् । कालिनीशक्तिसंयुक्तं रससिद्धिपरायणम् ॥ ३४
यस्यास्तु कुञ्चिताः केशाः श्यामा या पद्मलोचना । सुरूपा तरुणी भिन्ना विस्तीर्णजघना शुभा ॥३५
संकीर्णहृदया पीनस्तनभारेण * नम्रिता । चुम्बनालिङ्गनस्पर्शकोमला मृदुभाषिणी ॥ ३६
अश्वत्थपत्रसदृशयोनिदेशसुशोभिता । कृष्णपक्षे पुष्पवती सा नारी कालिनी स्मृता ॥ ३७
रसबन्धे प्रयोगे च उत्तमा सा रसायने । तदभावे सुरूपा तु या काचित्तरुणाङ्गना ॥ ३८
तस्या देयं त्रिसप्ताहं गन्धकं घृतसंयुतम् । कर्षैकैकं प्रभाते तु सा भवेत्कालिनीसमा ॥ ३९
एवं शक्तियुतो योऽसौ दीक्षयेत्तं गुरूत्तमः । सुस्नातमभिषिक्तं मन्त्रेण कलशोदकैः ॥ ४०
अघोरामङ्कुशीं विद्यां दद्याच्छिष्याय सद्गुरुः । यथाशक्त्या सुशिष्येण दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
अथाऽऽज्ञया गुरोर्मन्त्रं लक्षं लक्षं पृथग्जपेत् ॥ ४१

ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं अघोरतरस्फुट २ प्रकट २
कह २ शमय २ जात २ दह २ पातय २
ॐ ह्रीं ह्रैं ह्रौं ह्रूं अघोराय फट् इममघोरमन्त्रं तु
ॐ कामराजशक्तिबीजरसाङ्कुशायै आज्ञैया विद्यां रसाङ्कुशाम् ॥

अनया पूजयेद्देवीमिमां कुशविद्याम् । दशांशेन हुनेत्कुण्डे त्रिकोणे हस्तमात्रके ॥
जातिपुष्पं त्रिमध्वक्तं पूर्णान्ते कन्यकार्चनम् ॥ ४२

---

* नाभिता (साधीयान्)

---

१ क. आग्नेया । २ क. वाङ्मयी । ग. वाङ्मयश्रीः । ३ ग. °राजाङ्कुशक्ति° । ङ. राजशक्ति° । ४ ज. °बीज-रसाङ्कुशाः । ५ घ. °ङ्कुशाः । ६ क. यः । ७ ग. °शाणी च ज्ञेया° । ८ घ. °शासै ज्ञे° । ९ ग. °सदीक्षा शि° । ज. °स शिक्षा शि° । १० क वाचनं । च. वाहनं । ११ घ सलक्षणे । १२ ग. ज °ङ्कुश्ये हो° । १३ क. कालिनी शक्ति-संयुक्ता रससिद्धिपरायणा । ज. काकिनी । १४ ग. घ. °काकिनी° । १५ ज. शक्तिसमो । १६ ग. °षिवैनं म° । ज. °षिक्तं म° । १७ क. °अघोरम° । १८ ङ. °क्या च शि° । १९ क. °मन्त्रैर्लक्षं लक्षं पृथक्पृथक् । २० छ. °मैत्र लं° । २१ ज. °सुनर्जपेत् । २२ क. °जातीपु° ।

कृत्वाऽथ प्रविशेच्छालां शुद्धां लिप्तां सवेदिकाम् । षट्कोणं मण्डलं तत्र सिन्दूरेण द्विहस्तकम् ॥
वेदिकायां लिखेत्सम्यक्तद्बहिश्चाष्टपत्रकम् । कमलं चतुरस्रं च चतुर्द्वारैः सुशोभितम् ॥ ४४
कर्णिकायां न्यसेल्लक्ष्मं लोहजं स्वर्णलेखितम् । तन्मध्ये रसराजं तु पलानां शतमात्रकम् ॥ ४५
पञ्चाशत्पञ्चविंशद्वा पूजयेद्रसलिङ्गवत् । वज्रवैक्रान्तवज्राभ्रकान्तपाषाणटङ्कणम् ॥ ४६
भूनागं शक्तयश्चैताः षट्पत्रे पूजयेत्क्रमात् ॥ ४७
गन्धतालककासीसशिलाकङ्कुष्ठभूषणम् । राजावर्तो गैरिकं च ख्याता उपरसा अमी ॥
पूज्या अष्टदलेष्वेते पूर्वादीशानगं क्रमात् ॥ ४८
रसकं विमला ताप्यं चपला तुत्थमञ्जनम् । हिङ्गुलं सस्यकं चैव ख्याता एते महारसाः ॥ ४९
पूर्वादीशानपर्यन्तं पत्राग्रेषु प्रपूजयेत् । पूर्वद्वारे स्वर्णरूप्ये दक्षिणे ताम्रसीसके ॥ ५०
पश्चिमे वङ्गकान्तौ च उत्तरे मुण्डतीक्ष्णके । सर्वमेतदघोरेण पूजयेदङ्कुशान्वितम् ॥ ५१
विडं काञ्जिकर्यञ्चाणि क्षारमृल्लवणानि च । कोष्ठी मूषा वङ्कनाली तुषाङ्गारवनोत्पलाः ॥ ५२
भस्त्रिका दण्डिकानेका शिलाखल्वान्युलूखलम् । स्वर्णकारोपकरणं समस्ततुलनानि च ॥ ५३
मृत्काष्ठताम्रलोहोत्थपात्राणि विविधानि च । दिव्यौषधादिवर्गाश्च रज्जकस्नेहनानि च ॥ ५४
एतानि द्वारबाह्ये तु मूलमन्त्रेण पूजयेत् । वाङ्मायां ह्रीं ततः क्षें च क्ष्मश्च पञ्चाक्षरो मनुः ॥ ५५
अनेन मूलमन्त्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् । सर्वेषां रससिद्धानां नाम संकीर्तयेत्तदा ॥ ५६
* व्यालाचार्यश्चन्द्रसेनः सुबुद्धिर्नरवाहनः । नागार्जुनो रत्नघोषः सुरानन्दो यशोधनः ॥ ५७
इन्द्रेधूमश्च माण्डव्यश्चर्पटिः सूरसेनकः । आंगमो नागबुद्धिश्च खण्डः कापालिको मतः ॥ ५८
कामारिस्तात्त्रिकः शंभुर्लङ्को लम्पटशारदौ । बाणासुरो मुनिश्रेष्ठो गोविन्दः कपिलो बलिः ५९
एते सर्वे तु राजेन्द्रा रससिद्धा महाबलाः । चरन्ति सर्वलोकेषु नित्या भोगपरायणाः ॥ ६०
सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः । वन्द्याः पूज्याः प्रयत्नेन ततः कुर्याद्रसार्चनम् ॥ ६१
हर्षयन्द्विजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः । कुमारीयोगिनीयोगीश्वरोन्मेलकसाधकान् ॥ ६२
तर्पयेत्पूजयेद्भक्त्या यथाशक्त्यनुसारतः ॥ ६३
इत्येवं सर्वसंभारयुक्तं कुर्याद्रसोत्सवम् । सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं सर्वेप्सितफलप्रदम् ॥ ६४
अन्यथा यो विमूढात्मा मन्त्रदीक्षाक्रमाद्विना । कर्तुमिच्छति सूतस्य साधनं गुरुवर्जितः ॥ ६५
नासौ सिद्धिमवाप्नोति यत्नकोटिशतैरपि । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रोक्तां कारयेत्क्रियाम् ॥ ६६

* व्याल्याचा° (साधीयान्)

१ ग. °नागश । ज. 'नागः श' । २ क. °भूगणन् । ज. 'भृगणम् । ३ ङ. °दलेष्वेते । ग 'दीनां दिशां क्र । ४ ग. °नगक° । ५ ङ. °शान्यप° । ६ च. पत्राग्रेषु । ७ क. स्वर्णरौप्ये । ८ क. कपत्राणि । ९ ङ. °नालतु । १० ग. °नोपलाः । ११ ङ. °दंशिका° । १२ °नेकाः शि । (साधीयान्) १३ ज. °धधीनां वर्गश्च । १४ क. वाङ्मयीं ह्रीं ततः क्षैं च क्ष्मश्च । ङ. वाङ्मायां ह्रीं ततः क्षें च क्ष्मश्च । १५ ङ. °न्द्रधूम्रश्च । १६ ख. °पटी शूर° । ङ. पटः शूर° । १७ ङ. आङमो । ङ. आज्यो° । १८ ग लिकः परः । १९ क. मारिः सात्त्विकः । ज 'मारिस्तात्त्विकः । २० ग. लंङ्गाल° । २१ क. सूतेन्द्रा । ङ. भूपेन्द्रा । २२ ग. 'सिद्धिम । २३ ग. नित्यभो° । ङ. नित्यं भो° । २४ ज. वैद्याः° । २५ क. छ. °राम्लेच्छक° ।

सम्यक्साधनसोद्यमा गुरुयुता राजाज्ञयाऽलंकृता
नानाकर्मपराङ्मुखा रसपराश्चाऽऽढ्या जनैश्चार्थिताः ।
मात्रायन्त्रसुपाककर्मकुशलाः सर्वौषधे कोविदास्तेषां
सिध्यति नान्यथा विधिबलाच्छ्रीपारदः पारदः ॥

रसशास्त्रं प्रदातव्यं विप्राणां धर्महेतवे । राज्ञे वैश्याय वृद्ध्यर्थं दास्यार्थमितरस्य च ॥ ६८
गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्येच्छिवे तुष्टे रसस्तथा । रसे तुष्टे क्रियाः सर्वाः सिध्यन्त्येव न संशयः ॥ ६९
रसविद्या दृढं गोप्या मातुर्गुह्यमिव ध्रुवम् । भवेद्वीर्यवती गुप्ता निर्वीर्या च प्रकाशनात् ॥ ७०
न रोगिविदितं कार्यं बहुभिर्विदितं तथा । रोगिणां बहुभिर्ज्ञातं भवेन्निर्वीर्यमौषधम् ॥७१।८०९

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
शिष्योपनयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ रसशाला ।

रसशालां प्रकुर्वीत सर्वबाधाविवर्जिताम् । सर्वौषधमये देशे रम्ये कूपसमन्विते ॥ १
यक्षव्यक्षां सहस्राक्षां दिग्विभागे सुशोभने । नानोपकरणोपेतां प्रकारेण सुशोभिताम् ॥ २
शालायाः पूर्वदिग्भागे स्थापयेद्रसभैरवम् । वह्निकर्माणि चाऽऽग्नेये याम्ये पाषाणकर्म च ॥ ३
नैर्ऋत्ये शस्त्रकर्माणि वारुणे क्षालनादिकम् । शोषणं वायुकोणे च वेधकर्मोत्तरे तथा ॥ ४
स्थापनं सिद्धवस्तूनां प्रकुर्यादीशकोणके । पदार्थसंग्रहः कार्यो रससाधनहेतुकः ॥ ५
सत्त्वपातनकोष्ठीं च क्षारकौष्ठीं सुशोभनाम् । भूमिकोष्ठीं चलत्कोष्ठीं जलद्रोण्योऽप्यनेकशः ॥ ६
भस्त्रिकायुगलं तद्वन्नालिके पङ्कलोहयोः । स्वर्णायोघोषशुल्वाश्मकुण्ड्यश्चर्मकृतां तथा ॥ ७
करणानि विचित्राणि द्रव्याण्यपि समाहरेत् । कण्डनी पेषणी स्वल्वा द्रोणीरूपाश्च वर्तुलाः ॥८
आयसास्तप्तखल्वाश्च मर्दकाश्च तथाविधाः । सूक्ष्मच्छिद्रसहस्राढ्या द्रव्यगालनहेतवे ॥ ९
चालनी च * कटत्राणि शलाका हि च कुण्डनी । चालनी त्रिविधा प्रोक्ता तत्स्वरूपं च कथ्यते
वैणवीभिः शलाकाभिर्निर्मिता ग्रथिता गुणैः । कीर्तिता सा सदा स्थूलद्रव्याणां गालने हिता ॥
चूर्णचालनहेतोश्च चालन्यन्यापि वंशजा । कर्णिकारस्य शाल्मल्या हरिजातस्य कम्बया ॥ १२
चतुरङ्गुलविस्तारयुक्तया निर्मिता शुभा । कुण्डल्यरत्निविस्तारा छागचर्माभिवेष्टिता ॥ १३

---

* कटत्राणीति कषायितचर्मखण्डानि ।

---

१ घ. °रा वैद्या ज° । २ ङ. °श्चार्थतः । ३ च. षधैः को । ४ ग. रोगिण । ५ ङ. °र्जिते । ६ क. रम्यकू° । ७ क. यक्षअक्षसहस्राक्षदि° । ख. यक्षराजसहस्राक्षदि । ग. अक्षां व्यं । ङ. अक्षव्यक्षसहस्राक्षदि° । ज. °अक्ष्यां । अक्ष्यां । ८ घ. °नां कुर्यादीशनकों° । ९ क. कुराकोष्ठीं । घ. गारकोष्ठीं । ङ. जराकोष्ठीं । छ. सुराकोष्ठीं । १० ख. °कोष्ठीं चलत्कोष्ठी ज° । ११ ङ. तद्वन्नालिके वंशले ह्योः । १२ ग. °इमकुड्यचर्म° । १३ ख. कण्डणी । ङ. खण्डान्नपे° । १४ ज. करत्राणि । १५ ङ. °कानिश्च खण्डनी । १६ क. हि च । ज. हिश्च । १७ ख. कुण्डली । ज. कण्डनी । १८ ख. °ख्यातिर्वंजा । १९ छ. °युक्ता या । २० ङ. °र्मादिवें ।

वाजिवालाम्बरानद्धतला चालनिका परा । तया प्रचालनं कुर्याद्धंतुं सूक्ष्मतरं रजः ॥ १६
मूषामृत्तुषकार्पासवनोपलकपिष्टकम् । त्रिविधं भेषजं धातुजीवमूलमयं तथा ॥ १५
शिखित्रा गोवरं चैव शर्करा च शितोपला । शिखित्राः पावकोच्छिष्टा अङ्गाराः कोकिला मताः
कोकिलाश्चेतिताङ्गारा निर्वाणाः पयसा विना । पिष्टकं छगणं छाणमुपलं चोत्पलं तथा ॥ १७
गिरिण्डोपलसाटी च संशुष्कच्छगणाभिधाः । काचायोमृद्दराटानां कूपिकाचषकानि च ॥ १८
कूपिका कुपिका सिद्धा गोला चैव गिरिण्डिका । चषकं च कटोरी च वाटिका खारिका तथा
कञ्चोली ग्राहिका चेति नामान्येकार्थकानि हि । शूर्पादिवेणुपात्राणि क्षुद्राक्षिप्राश्च शङ्किकाः ॥
क्षुरप्राश्च तथा पाक्यो यच्चान्यत्तत्र युज्यते ॥ २०
पालिका कर्णिका चैव शाकच्छेदनशास्त्रकाः । शालोसंमार्जनाद्यं हि रसपाकान्तकर्म यत् ॥ २१
तत्रोपयोगि यच्चान्यत्तत्सर्वं परविद्यया । श्रीरसाङ्कुशया सर्वं मन्त्रयित्वा समाचरेत् ॥ २२
अन्यथा तद्धृतं तेजः परिगृह्णन्ति भैरवाः । रससंहितया वैद्या निघण्टुज्ञाश्च वार्तिकाः ॥ २३
सर्वदेशजभाषज्ञाः संग्राह्यास्तेऽपि साधकैः । रसपाकावसानं हि सदा घोरं च जापयेत् ॥ २४
सोद्यमाः शुचयः शूरा बलिष्ठाः परिचारकाः । धर्मिष्ठः सत्यवान्विद्वाञ्छिवकेशवपूजकः ॥ २५
सदयः पद्महस्तश्च स योज्यो रसवैद्यके । पताकाकुम्भपाथोजमत्स्यचापाङ्कपाणिकः ॥ २६
अनामाधस्थरेखाङ्कः स स्यादमृतहस्तवान् । ऐदृष्टिकः कृपामुक्तो लुब्धो गुरुविवर्जितः ॥ २७
कृष्णरेखाकरो वैद्यो दग्धहस्तो विवर्जितः । भूतनिग्रहमन्त्रज्ञास्ते योज्या निधिसाधने ॥ २८
बलिष्ठाः सत्यवन्तश्च रक्ताक्षाः कृष्णविग्रहाः । भूतत्रासनविद्याश्च ते योज्या बलिसाधने ॥ २९
निर्लोभाः सत्यवक्तारो देवब्राह्मणपूजकाः । यमिनः पथ्यभोक्तारो योजनीया रसायने ॥ ३०
धनवन्तो वदान्याश्च सर्वोपस्करसंयुताः । गुरुवाक्यरता नित्यं धातुवादेषु ते शुभाः ॥ ३१
तत्तद्दोषधनामज्ञाः शुचयो वञ्चनोज्झिताः । नानाविषयभाषज्ञास्ते मता भेषजाहृतौ ॥ ३२
शुचीनां सत्यवाक्यानामास्तिकानां मनस्विनाम् । संदेहोज्झितचित्तानां रसः सिध्यति सर्वदा ॥
दशाष्टक्रियया सिद्धो रसोऽसौ साधकोत्तमः । हो रसो नष्ट इत्युक्त्वा सेवेतान्यत्र तं रसम् ॥
रससिद्धो भवेन्मर्त्यो दाता भोक्ता न याचकः । जरामुक्तो जगत्पूज्यो दिव्यकान्तिः सदा सुखी ८४४

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भट्टाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसशालाप्रकरणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१ ङ. °नोत्पल° । २ ख. °जे साधुजी° । ३ ख. गोवरं । ४ ङ. सितोपला । ५ ङ. छागणं । छ. छगलं । ६ घ. °साढी च । ङ. °साढी च । छ. °साटीय सं° । ७ ज. °भिचा । ८ ग. सुरिका । ९ ङ. कम्बोलि । १० ङ. क्षुद्रशिप्राश्च शङ्किकाः° । ११ ख शाङ्किकाः । १२ ङ. क्षुरकाश्च । ज. क्षुरपाश्च । १३ ङ. शक्यो । १४ ङ. वर्तिकाः । ज. कूपिका । १५ क. लायां मा° । १६ क. परिवि° । १७ घ. समवेयेत् । १८ ङ. °गृह्णाति भैरवः । १९ ग. सस-वित्तरा वै° । घ ससंहितयो । वै° । २० घ. भाषाज्ञाः । २१ ङ. साध्यकाः । २२ ज. अदेशिकः । २३ ख. °रेखक° । २४ ङ. °हस्तः स उच्यते । २५ ग. सत्यवन्तश्च । २६ ङ. °पस्कार° । २७ घ. ङ. °माषज्ञास्ते । २८ घ. सिद्धे रसेऽसौ° । २९ घ. महारसोऽष्ट इत्युक्ता स वेत्ताऽन्य° । ३० ख. जरोन्मुक्तो ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

(अथ परिभाषा)

कथ्यते सोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये । परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रैः सिद्धैश्च भाषिता ॥ १

अर्धं सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लेहस्य भागोऽष्टमः
संसिद्धाखिललोहचूर्णवटकादीनां तथा सप्तमः ।
यो दीयेत भिषग्वराय गदिभिर्निर्दिश्य धन्वन्तरिं
सर्वारोग्यसुखाप्तये निगदितो भागः * स धन्वन्तरेः ॥ २

[क्षेपकः] भैषज्यैक्रीणितद्रव्यभागोऽप्येकादशो हि यः ।
वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स उच्यते ॥ ३

प्रगृह्याधिकरुद्रांशं योऽमूषीचीनमौषधम् । दापयेल्लुब्धधीर्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ४

धातुभिर्गन्धकाद्यैश्च निर्द्रवैर्मर्दितो रसः । सुश्लक्ष्णः कज्जलाभोऽसौ कज्जलीत्यभिधीयते ॥ ५

सद्रवा मर्दिता सैव रसपङ्क इति स्मृतः ॥ ६

अर्कांशतुल्याद्रसतोऽथ गन्धान्निष्कार्धतुल्याद्बुटिशोऽभिखल्वे ।
अर्कातपे तीव्रतरे विमर्द्या पिष्टी भवेत्सा नवनीतरूपा ॥ ७

स्वल्वे विमर्द्य गन्धेन दुग्धेन सह पारदम् । पेषणात्पिष्टतां याति सा पिष्टीति मता परैः ॥ ८

चतुर्थांशसुवर्णेन रसेन घृतपिष्टिका । भवेत्पातनपिष्टी सा रसस्योत्तमसिद्धिदा ॥ ९

रूप्यं वा जातरूपं वा रसगन्धादिभिर्हतम् । समुत्थितं च बहुशः सा कृष्टी हेमतारयोः ॥ १०

कृष्णीं क्षिपेत्सुवर्णान्तर्न वर्णो हीयते तया । स्वर्णकृष्ट्या कृतं बीजं रसस्य परिरञ्जनम् ॥ ११

ताम्रं तीक्ष्णसमायुक्तं द्रुतं निक्षिप्य भूरिशः । सगन्धलकुचद्रावे निर्गतं वरलोहकम् ॥ १२

तेन रक्तीकृतं स्वर्णं हेमरक्तीत्युदाहृतम् । निक्षिप्ता सा द्रुते स्वर्णे वर्णोत्कर्षविधायिनी ॥ १३

तारस्य रञ्जनी चापि बीजरागविधायिनी । एवमेव प्रकर्तव्या ताररक्ती मनोहरा ॥
रञ्जनी खलु रूप्यस्य बीजानामपि रञ्जनी ॥ १४

मृतेन वा बद्धरसेन वाऽन्यल्लोहेन वा साधितमन्यलोहम् ।
सितं च पीतत्वमुपागतं तद्दलं हि चन्द्रानलयोः प्रसिद्धम् ॥ १५

आवासकृतबद्धेन रसेन सह योजितम् । साधितं वाऽन्यलोहेन सितं पीतं च तद्दलम् ॥ १६

माक्षिकेण हतं ताम्रं दशवारं समुत्थितम् । तद्द्विशुद्धनागं हि द्वितयं तच्चतुष्पलम् ॥ १७

---

* स एवाश्विनीकुमारभागः ।

---

१ ख. शास्त्रै । २ ख. र्णगुटिका । ३ घ. °ज्यत्रितयद्रव्ये भगो । ४ क. °णितं द्रव्यं भा° । ५ घ. ङ. °द्रवेभागेमका° । ६ ख. °सताप्यगन्धा । छ. °सतोऽप्यग । ज. सतोयग । ७ क. °तुल्यत्रुटि । ङ. तुल्यात्रुटि । ८ ग.घ. °मर्द्यातिपिष्टी° । ९ ज.°ष्टी कथिता । १० ङ रसस्य कृतभि । ११ ग. °न कृतपि° । छ. °नघृतपि° । १२ ङ. कृष्णी । १३ क. कृष्णीं । १४ ङ. क्षिप्त्वा सुव । १५ क. तथा । १६ ङ. °कृष्णीकृ° । १७ ज. मृतं । १८ घ. ङ. °गन्धे ल° । १९ घ. ठ. रत्नीकृतं । २० घ. ठ. रत्नीत्यु° । २१ ङ. °दाहृता । २२ ङ. सिते । २३ घ. ठ. °रत्नी म° । २४ क. सीतं । २५ ङ. आमास° । २६ ङ. °बन्धेन । २७ ख. °शुद्धं ना° ।